

II паседжанне

Даследаванні часоў БССР
угаліне сацыяльна-эканамічнай
і палітычнай гісторыі

*Сяргей Токіў (Гародня)
кандыдат гісторыі
дачнік ГРДУ*

САВЕЦКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ БЕЛАРУСКАГА СЯЛЯНСТВА ПЕРЫЯДУ РАСЕЙСКАЙ ІМПЕРЫІ

У беларускай савецкай гісторыяграфіі сялянская праблематыка займала адно з вядучых месцаў. Праўда, у большасці навуковых работ яна разглядалася як адзін з важных аспектаў больш шырокіх аграрных і сацыяльна-эканамічных праблемаў. Аднак у параўнанні з галоўным класавым антаганістам (паводле марксісцкай тэрміналогіі) – шляхтай, сялянству, як прыгнечанаму класу, надавалася значна болей увагі, што зноў жа вынікала з прынцыпаў марксісцкай гісторычнай навукі. Залішне будзе даказваць, што ў беларускай савецкай гісторыяграфіі адзіна магчымым і дапушчальным быў марксісцка-ленінскі метадалагічны падыход, таму дамінантай практычна ва ўсіх гісторычных даследаваннях, прысвечаных сялянству, з'яўлялася вывучэнне сацыяльна-эканамічных пытанняў і класавай барацьбы. Беларускія гісторыкі фактычна не маглі перакрочваць пэўных метадалагічных рамак, устаноўленых у савецкай гісторычнай навуцы. Таму ў беларускай савецкай гісторыяграфіі сялянства практычна адсутнічалі дыскусіі па тэарытычных праблемах. Так, напрыклад, не магла падлягаць сумненню і перагляду храналагічная перыядызацыя. У адпаведнасці з марксісцкай тэорыяй сацыяльна-эканамічных фармацый канец 18 ст. – першая палова 19 ст. адносна ёўропейскай часткі Расейскай імперыі ў савецкай гісторыяграфіі разглядаліся як перыяд заняпаду і раскладання феадальнай фармаціі і развіцця ў яе нетрах капіталістычных элементаў. Галоўной вехай прынятабыло лічыцца рэформу 1861 г., пасля якой перамагала капіталістычная фармацыя, але ўжо ў яе нетрах працягвалі сваё існаванне шматлікія федальныя элементы-перажыткі, што стала галоўнай спецыфікай развіцця

капіталізму ў Расейскай імперыі і прычынай асаблівага абвастрэння тут класавых супярэчнасцяў. Перыйяд пасля рэформы 1861 г. і да Каstryчніцкай рэвалюцыі 1917 г. у савецкай гісторыяграфіі падзяляўся на другую палову 19 ст. і пач. 20 ст. Паміж гэтым і друму часовымі адрезкамі прынцыповых адрозненняў гісторыкі не знаходзілі, толькі прынята было лічыць, што напачатку 20 ст., у час, калі капіталізм пераходзіў у стадью імперыялізму (паводле У.Леніна), на вёсцы яшчэ больш абвастраліся ўсе сацыяльныя супярэчнасці і ўзмаднялася класавая барацьба разам з паскарэннем развіцця таварна-грашовых адносінаў.

Менавіта развіццё капіталістычных адносінаў у сельскай гаспадарцы Беларусі стала галоўнай праблемай даследаванняў беларускіх гісторыкаў, якія здзяйсніліся аграрнай і сялянскай праблематыкай. Па кожнаму з трох вышэй акрэсленых храналагічных перыядах у беларускай гісторыяграфіі выходит з падзелом на адносянную ўвагу на сельскагаспадарчыя, вытворческія, сельскагаспадарчай працу на рынак, спецыялізацыя сялянскіх гаспадарак па меры ўцягвання ў рынковыя адносіны, выкарыстанне наёмнай працы і г.д. У даследаваннях К.Шабуні, М.Улашчыка, В.Чапко, Л.Ліпінскага, В.Панюціча быў пададзены дастаткова грунтоўная характарыстыка гаспадарчага развіцця беларускай вёскі ў часы Расейскай імперыі. Натуральна, што гісторыкі мусілі ў абавязковым парадку спасылацца на працы класікаў марксізму, ужываць адпаведную рыторыку і анаты-эксплуататарскі пафас, даваць практична толькі адмоўную ацэнку дзеянням дзяржаўных уладаў у сферы аграрнай палітыкі. Аднак, разам з тым, азначаныя работы ўтрымлівалі таксама багаты факталагічны матэрыял і нямала цікавых вынікаў адносна развіцця сельскай гаспадаркі Беларусі ў азначаны перыяд.

У сацыяльна-класавым аспекте беларускімі савецкімі гісторыкамі асаблівая ўвага надавалася праблеме дыферэнцыяцыі сялянства, вылучэння з яго асяроддзя заможнай меншасці і збяднення большай часткі, што, паводле марксістскай тэорыі, з'яўлялася пачаткам пераўтварэння сялянства ў два антаганістычныя класы капіталістычнага грамадства – сельскую буржуазію і пралетарыят. Гэты працэс абавяшчайся сутнасным паказыкам сацыяльнага развіцця беларускай вёскі ў разглядаемы час. У адносінах да заможнага сялянства ўжываўся тэрмін “кулакі”, які быў запазычаны з расейскай традыцыі, паколькі ў беларускай вёсцы ён не ўжываўся. Прычым, не было пададзена дакладнага вызначэння кулацтва. У работах беларускіх гісторыкаў пад кулакамі разумеліся сяляне, якія вялі сваю гаспадарку на капіталістычных пачатках, а ў статыстычных дадзеных да іхдалучаліся ўла-

дальнікі больш за 20 дзесяцін зямлі (1 дзесяціна роўная прыкладна 1 гектару – С.Т.) ці 3 і болей галоў рабочай жывёлы.

Значна больш увагі да следчыкі надавалі сялянскай беднаце, а асабліва наёмным рабочым – парабкам. Сельскі пралетарыят лічыўся сацыяльной базай рэвалюцыйнага руху, таму ў беларускай гісторыяграфіі да-статків паўна разгледжаны колькасны практэс фармавання групы наёмных сельскагаспадарчых рабочых, умовы іх працы і жыцця. Праўда, і тут даследчыкі звычайна прытымліваліся ў становішчы працягнення росту колькасці вясковай беднаці і наёмных рабочых – парабкаў, і сталае пагаршэнне іх матэрыяльнага становішча, што далёка не заўсёды адпавядала рэчаіснасці.

Яшчэ адна з асноўных проблемаў беларускай гісторыяграфіі сялянства – сялянскі рух. Па кожнаму з трох вышэй акрэсленых храналагічных перыядах былі выдадзены адпаведныя манаграфічныя даследаванні. Прыйчым у большасці работ можна вылучыць тэндэнцыю да перабольшвання моцы сялянскага руху. Да ліку сялянскіх выступленняў залічваліся часта звычайнія патравы палёў і высечка лесу, якія не насілі дэмантратыўнага характару і не супрадаўжаліся сутыкненнямі з паліцыяй.

У канцэпцыі трох вышэйакрэсленых асноўных проблемаў разглядаўся шэраг больш вузкіх. Шмат увагі надавалася праблеме сялянскага землеўладання. Паводле высноваў беларускіх даследчыкаў у першай палове 19 ст. назіралася скарачэнне зямельных надзелаў сялян за кошт павелічэння панскага ворыва, што нібыта з'яўлялася праявой нарастоючага крызісу феадальнай сістэмы гаспадарання і вяло да заняпаду сялянскай гаспадаркі і пагаршэння матэрыяльнага становішча сялянскага насельніцтва. У выніку пачаўся дэмаграфічны спад у беларускай вёсцы, пік якога прыйшоўся на 50-я гг. 19 ст. Масавыя эпідэмічныя захворванні разглядаліся гісторыкамі як вынік дрэннага эканамічнага становішча сялянства. Рэформа 1861 г., паводле высноваў беларускіх даследчыкаў, не прывяла да карэнных зменаў у сялянскім землеўладанні, паколькі надзяленне сялян зямлём было недастатковым, нягледзячы на пэўную саступкі царызму пасля паўстання 1863 г. Менавіта нарастоючае малазямелле нібыта стала галоўнай супярэчнасцю ў развіцці беларускай вёски. Прыйчым даследчыкамі без асаблівай на тое патрэбы ўвесць час ужывашыся тэрмін “прускі шлях” развіцця капіталізму, аўтарам якога быў У.Ленін. Гэты шлях, асаблівасцю якога абвяшчалася высокая доля памешчыцкіх латыфундый, супрацьпастаўляўся “амерыканскаму”, дзе не існавала памешчыцкая землеўладання. Сталыпінская зямельная рэформа пачатку 20 ст. пацярпела, на думку беларускіх даследчыкаў, поўны крах менавіта з прычыны захавання памешчыцкага землеўладання, толькі поўная ліквіда-

цыя якога магла вырашыць праблему сялянскага аграрнага голаду. Высокі дэмографічны рост сялянскага насельніцтва разглядаўся больш як другарадная і не вельмі істотная прычына малазямелья на вёсцы, што зноў жа не адпавядала рэчаіснасці.

Вывучэнне гісторыі беларускага сялянства пачалося яшчэ ў часы Расейскай імперыі. Можна адзначыць даследаванне выдатнага беларускага гісторыка Мітрафана Доўнар-Запольскага “Страницы из истории крепостного права в XVIII – XIX вв.”¹ Ужо ў 1920-х гадах пры савецкай уладзе былі напісаныя новыя работы гэтага гісторыка – “Народное хозяйство Белоруссии (1861–1914 гг.)” і “Гісторыя Беларусі”², у якіх разглядаліся праблемы гісторыі сялянства. Апошняя работа М.Доўнар-Запольскага была забароненая як нацыянал-дэмакратычна і дайшла да чытача толькі ў 1994 г. З боку савецкіх гісторыкаў да працаў М.Доўнар-Запольскага выказваліся заўвагі, што ён не дастаткова ўлічваў развіціё капитализму ў беларускай вёсцы ў часы Расейскай імперыі і пераацэньваў натуральны стан сялянскай гаспадаркі.

Сялянская праблематыка ў 1920 – 1930-я гг. стала адной з прыярытэтных у маладой беларускай гісторыяграфіі. Пасля шэрагу публікаций у пэрыядычным друку выйшлі ў свет і работы манаграфічнага характару. У першую чаргу трэба назваць кнігі К.П.Кернажыцкага. Нарыс стану сельскай гаспадаркі Беларусі канца 19 – пач. 20 ст. пераважна ўсходніх і цэнтральных рэгіёнаў утрымліваецца ў яго манаграфіі “Да гісторыі аграрнага руху на Беларусі перад імперыялістычнай вайной”³. Асабліва вялікую ўвагу аўтар надаў праблеме раскладання сялянства на сельскую буржуазію і пралетарыят. У даследаванні адзначаўся ўплыў на гэты працэс аграрнага крызісу 1880-х – першай паловы 1890-х гадоў і сталыпінскай зямельнай рэформы. К.Кернажыцкі адносіў да заможнага сялянства двары з надзелам больш 15 дзесяцін і сцвярджаў, што сельская буржуазія паступова выцясняла памешчыкаў са сферы землеўладання. У 1935 г. была выдадзена другая манаграфія К.Кернажыцкага “Гаспадарка прыгоннікаў на Беларусі ў канцы 18 – п.п. 19 ст.”⁴. На падставе вывучэння архіўных матэрыялаў, у гэтай кнізе падаецца характарыстыка буйных памешчыцкіх гаспадарак Магілёўскай губ. З пункту гледжання аўтара, Беларусь была калоніяй і сыра-

¹ Довнор-Запольский М. Страницы из истории крепостного права в XVIII–XIX вв. Москва, 1906.

² Довнор-Запольский М. Народное хозяйство Белоруссии (1861–1914 гг.). Москва, 1926; ён жа. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994.

³ Кернажыцкі К.І. Да гісторыі аграрнага руху на Беларусі перад імперыялістычнай вайной. Мн., 1932.

⁴ Кернажыцкі К.І. Гаспадарка прыгоннікаў на Беларусі ў канцы XVIII – п.п. XIX ст. Мн., 1935.

вінным прыдаткам царскай Рasei, што абумовіла панаванне тут сістэмы прыгонніцтва. Аднак аналіз сялянскай гаспадаркі адсутнічаў.

Праблемы сялянства разглядаліся ў работах Д.А.Дудкова⁵. Даследчык аналізаваў асноўныя аспекты аграрнай рэформы П.А.Сталыпіна ў Віцебскай губерні, сувязь сельскай гаспадаркі з рынкам, развіццё адыходніцтва і промыслай на вёсцы. Д.Дудкоў сцвярджаў, што адыходніцтва беларускіх сялян на заробкі набыло такі размах, які не назіраўся ў многіх іншых рэгіёнах Расейскай імперыі. Паводле падлікаў Д.Дудкова, сялянская бедната складала 40 – 42% вясковага насельніцтва, сераднякі – 42 – 45%, а сялянская буржуазія – 15 – 16%. Аднак пазней гэтыя лічбы ў беларускай гісторыяграфіі былі перагледжаныя ў бок павышэння ўдзельнай вагі бедната і змяншэння сераднякоў і кулакоў.

У 1940 – 1950-х гг. вывучэнне гісторыі беларускага сялянства адбывалася ў кірунку асвятлення асобных храналагічна і тэртыярыйльна абмежаваных пытанняў. Абагульняючыя манаграфічныя даследаванні выйшлі ў свет у 1960-я гг. У 1962 г. была выдадзеная манаграфія К.І.Шабуні “Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905 – 1907 гг.”⁶. Гэтая работа ў значнай ступені склала зыходную пазіцыю для наступных даследаванняў аграрнай і сялянскай гісторыі канца 19 – пач. 20 ст. Аўтар на грунце вялікай колькасці архіўных крыніц і статыстычных матэрыялаў прааналізаваў праблемы землеўладання на беларускіх землях, развіцця памешчыцкай і сялянскай гаспадаркі, маёмынай дыферэнцыяцыі сялянства і сялянскага руху ў часы першай расейскай рэвалюцыі. К.Шабуні адзначыў вельмі высокі працэнт прыватнага землеўладання ў беларускіх губернях, які па гэтым паказчыку саступалі толькі Прыбалтыцы. Прыйчым звыш 80% прыватнай зямлі належала спадчыннай шляхце (у цэльым па єўрапейскай частцы імперыі – 62%). Устойлівасць шляхецкага землеўладання ў Беларусі, паводле даследчыка, была абумоўлена капіталістычным характарам шляхецкіх гаспадараў, а таксама абмежавальнай палітыкай царызму на рынку зямлі. Сялянам належала ў 1905 г. толькі 6,8% прыватнай зямлі, але існавала тэндэнцыя да росту сялянскага прыватнага землеўладання. Адначасова звыш 80% сялянскіх двароў востра адчувалі праблему малазямелья і не маглі пражыць са свайго надзелу. Гэта змушала значную частку сялянства да наёмнай працы ў памешчыцкіх і заможных сялянскіх гаспадарках.

⁵ Дудкоў Д.А. Стальпінская рэформа ў Віцебскай губерні. Мн., 1931; ён жа. Аб развіцці капіталізму ў Беларусі. Мн., 1932.

⁶ Шабуні К.І. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905-1907 гг. Мн., 1962.

К.Шабуня ў сваім даследаванні прыйшоў да высновы, што становішча наёмных сельскагаспадарчых рабочых увесь час пагаршалася, разальная заробная плата зніжалася. Прычым самай ніzkай была заробная плата ў заходніх Віленскай і Гарадзенскай губ., па сколькі “здесь разложение крестьянства было более глубоким и процент сельского пролетариата более высоким”⁷. Паводле падлікаў аўтара, у 1905 г. на беларускіх землях налічвалася 70 тыс. безземельных сялянскіх двароў ці 400 тыс. душ, што складала 10% адусяго сялянства. Гэта, на думку К.Шабуні, практична быў вясковы пралетарыят. У цэлым сялянства паводле маё маснага стану падзялялася наступным чынам: бедната – 61%, сераднякі – 28%, кулакі – 11%⁸. Галоўным крытэрыем, апрач зямельнай уласнасці, аўтар лічыў забяспечанасць сялянскай гаспадаркі рабочай жывёлай: да беднатаў зацічваліся ўладальнікі аднаго каня ці ўвогуле бясконныя сяляне, да сераднякоў – уладальнікі двухх коней, да кулакоў – трохі болей. Паводле К.Шабуні, найбольшае размежаванне сялянства назіралася ў Віленскай і Гарадзенскай губ., дзе доля беднатаў перасягнула 80%. Галоўная ж выснова аўтара па гэтай праблеме гучыць наступным чынам: “...Общественно-экономическое развитие деревни шло по пути образования сельской буржуазии и вытеснения массы беднейших хозяев в ряды пролетариата”⁹. Такім чынам, на думку аўтара, адбываўся “процес разложения крестьянства на две противоположные классовые группы”.

К.Шабуня прысвяціў адзін параграф сваёй работы сялянскай буржуазіі. Аднак, што ж разумеў аўтар пад гэтым тэрмінам? На пачатку ён спаслаўся на У.Леніна, які ўсё заможнае сялянства называў сялянскай буржуазіяй. Потым сцвердзіў, што “употребление наёмного труда не является обязательным признаком мелкой сельской буржазии”¹⁰. І толькі потым К.Шабуня яшчэ раз спаслаўся на больш дакладную фармулёўку У.Леніна, які да сельскай буржуазіі “относил самостоятельных хозяев, ведущих торгово-промышленное земледелие”¹¹. Праўда, не зусім зразумелы тэрмін “торгово-промышленное земледелие”. А ўвогуле, у беларускіх савецкіх гісторычных даследаваннях было прынята далучаць да “кулацкіх” сялянскіх двароў, што мелі больш за 20 дзесяцін зямлі ці больш за две галавы рабочай жывёлы. Тут варта звярнуць увагу на той факт, што ў некаторых лясных вёсках Беларусі, сярэдні зямельны надзел складаў 40 дзесяцін і нават болей.

Асабліва вялікую увагу К.Шабуня надаў сялянскай беднаце, якая разглядалася як сацыяльная база рэвалюцыйнага руху на вёсцы. Ён прыйшоў

⁷ Тамсама. С. 58.

⁸ Тамсама. С. 92.

⁹ Тамсама.

¹⁰ Тамсама. С. 93.

¹¹ Тамсама. С. 111.

да высновы, што “по мере развития капитализма, с одной стороны непрерывно возрастило количество пролетаризованного крестьянства, а с другой – сокращался спрос на рабочую силу в связи с совершенствованием ведения хозяйства в поместичьих имениях. Поэтому в деревне непрерывно увеличивался относительный “излишек” рабочих рук, создавалось так называемое аграрное перенаселение”¹². На думку даследчыка, гэты “излишек” дасягнуў напачатку 20 ст. у беларускіх губернях звыш 2 млн. чалавек з 3,5 млн. усяго дарослага насельніцтва, што прыводзіла да масавага збяднення сялянства.

Аднак, нягледзячы на перажыткі прыгонніцтва, якія па-ранейшаму захоўваліся ў беларускай вёсцы, сельская гаспадарка Беларусі напачатку 20 ст. парадайна хутка развівалася на шляху капіталізму. Гэтаму садзейнічалі, на думку К.Шабуні, рынковыя сувязі з прамысловым цэнтрам Рәсей і партамі Балтыйскага мора, праз якія вывозіліся з Беларусі прадукты сельскай гаспадаркі. А ўтар тут супярэчыў сваёй жа выснове пра больш хуткае развіццё практэсай капіталізму на заходніх землях Беларусі, дзе сувязь з прамысловым цэнтрам Рәсей была, натуральна, слабейшай, чым на ўсходзе.

Галоўны прадмет даследавання ў манаграфіі К.Шабуні – сялянскі рух на Беларусі ў рэвалюцыі 1905–1907 г. А ўтар прыйшоў да высновы, што ў аснове гэтага руху ляжала барацьба за зямлю. Усяго ён налічыў 1683 сялянскія выступленні за акрэслены час, да якіх адносіліся: высечка лесу – 18,2%, забастоўкі – 15,7%, патравы палёў – 15% і г.д.¹³ Прычым, паводле падлікаў аўтара, больш інтэнсіўнай класавая барацьба была на ўсходзе Беларусі і больш слабой на захадзе. Формы барацьбы таксама з’яўляліся больш радыкальнымі і ва ўсходніх губернях, але на захадзе больш пашыраныя забастоўкі наёмных рабочых. Амаль 80% сялянскіх выступленняў былі скіраваныя супраць памешчыкаў.

Адным з найбольш грунтоўных даследаванняў сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі ў часы Рәсейскай імперыі стала фундаментальная манаграфія выдатнага беларускага гісторыка Мікалая Улашчыка “Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии”¹⁴. Нягледзячы на тое, што азначаная работа ўключала матэрыялы толькі па трох губернях – Гарадзенскай, Віленскай і Ковенскай – высновы аўтара мелі важнае значэнне для ўсёй тэрыторыі Беларусі, склаўшы зыходную пазіцыю для наступных даследаванняў па першай палове 19 ст. Шмат месца М.Улашчык адвёў аналізу сялянскай праблематыкі. Ён даследаваў дэмографічныя практэсы, структуру сялянскага насельніцтва, сялянскую гас-

¹² Тамсама. С.103.

¹³ Тамсама. С. 422-423.

¹⁴ Улашчик Н.Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. Мн., 1965.

падарку і яе сувязі з рынкам, павіннасці сялян, умовы іхжыцця, антыпрыгонніцкі рух. Пры гэтым аўтар выкарыстаў вельмі шырокую базу архіўных матэрыялаў.

Па выніках вывучэння дэмографічнай статыстыкі М.Улашчык пацвердзіў даўно існуючую ў літаратуры думку, “что с наступлением периода разложения феодально-крепостнической системы процент крепостного населения начал сокращаться, и одновременно это сокращение явилось важнейшим показателем наступления периода кризиса системы”¹⁵. Марудны рост прыгоннага насельніцтва і нават яго скрачэнне аўтар тлумачыў узмацненнем эксплуатацыі, што ў сваю чаргу, на яго думку, з’яўлялася вынікам росту таварнасці памешчыцкай гаспадаркі¹⁶. Паводле падлікаў М.Улашчыка ў Заходній Беларусі (Віленская і Гарадзенская губ.) па выніках VII рэвізіі (1795 г.) налічвалася 284 649 памешчыцкіх сялян, а па выніках X рэвізіі (1859 г.) – 306 026¹⁷. На думку аўтара, асабліва ніzkім быў натуральны прырост сялянскага насельніцтва ў маёнтках “лепшых” памешчыкаў, якія імкнуліся перавесці свае гаспадаркі на таварныя рэйкі. Такія ўладальнікі, на думку М.Улашчыка, “интенсифицируя свои хозяйства, т.е. стремясьь произвести как можно больше товарной продукции, обременяли своих крестьян таким количеством повинностей... что крестьянское хозяйство хирело, разорялось, крестьяне если не разбегались, то вымирали”¹⁸. Лепшымі, паводле высноваў даследчыка, былі ўмовы жыцця “казённых” ці дзяржаўных сялян. Што датычыцца сялянскага насельніцтва ў цэлым, М.Улашчык прыйшоў да высновы аб павелічэнні колькасці сялянскага насельніцтва да сярэдзіны 40-х гадоў 19 ст., пасля чаго рост спыніўся і нават пачалося скрачэнне. Галоўную прычыну дэмографічнага спаду М.Улашчык бачыў у існаванні сістэмы прыгонніцтва, ігнаруючы пры гэтым характеристыяд для ўсёй тагачаснай Усходній Еўропы частыя пандэміі, а адна з мацнейшых прыйшлася якраз на пачатак 1850-х гадоў.

Значную ўвагу М.Улашчык надаў праблеме забяспечанасці сялянства зямлёй. Аўтар прааналізаваў вялізныя статыстычныя матэрыялы, дэталёва пралічыў сярэдняе памеры сялянскіх надзелаў як у цэлым, так і па відах угоддзяў, а таксама прасачыў змены ў сялянскім землекарыстстві на працягу перадрэформеннага дзесяцігоддзя. З атрыманых дадзеных вынікала, што памеры сялянскіх надзелаў маглі моцна адрознівацца ў розных паветах і розных маёнтках. Але незалежна ад паветаў вельмі кепска былі забяспечаны зямлёй сяляне дробных памешчыкаў. У Віленскай губерні забяспечаны

¹⁵ Тамсама. С.56-57.

¹⁶ Тамсама. С.60-61.

¹⁷ Тамсама. С.54.

¹⁸ Тамсама. С.59.

печанасць сялян зямлёй была лепшая, чым у Гарадзенскай. Прычым у паветах з літоўскім насельніцтвам памеры зямельных надзелаў былі большымі, чым у беларускіх, аднак аўтар не тлумачыць прычыны гэтыхадрозненняў. М.Улашчык на грунце аналізу дадзеных Рэдакцыйных камісій прыйшоў да высновы, што памеры сялянскіх участкаў непасрэдна перад рэформай 1861 г. скарачаліся, а вялікая колькасць сялян альбо была абезземелена, альбо сядзела на такіх участках, якія не маглі забяспечыць іх харчаваннем. Прычым скарачэнне зямельных участкаў адбывалася не з прычыны росту колькасці насельніцтва, паколькі, колькасць прыгонных не толькі не павялічвалася, але нават і памяншалася¹⁹. Такім чынам, на думку аўтара, прычынай была менавіта свядомая дзеянасць землеўладальнікаў, якія імкнуліся забяспечыць сабе лепшыя пазіцыі на выпадак вызвалення сялян ад паншчыны.

Акрамя забяспечанасці зямлёй вельмі важную ролю адыгрывала забяспечанасць сялянскай гаспадаркі рабочай жывёлай, якая была свайго роду паказчыкам энергаў зброенасці ўсёй сельскай гаспадаркі таго часу. М.Улашчык прайшоў да высновы, што ў сялянскіх гаспадарках Заходній Беларусі рабочай жывёлы не хапала нават для апрацоўкі існуючага ворыва, а ўтнойвалася менш паловы азімага кліну. Прычым сяляне Віленскай губерні былі лепш забяспечаны хатнай жывёлай, чым сяляне Гарадзенскай губерні²⁰.

Пануючай сістэмай земляробства ў сялян было трохполле, аднак у некаторых мясцінах ужываліся іншыя, больш прымітывныя сістэмы, як залежная, падсечная, двухпольная ці змешаная. Апрацоўка сялянскіх палей, паводле М.Улашчыка, была горшай, чым памешчыцкіх, паколькі ў землеўладальнікаў усё рабілася ў лепшыя агратэхнічныя тэрміны. Аддаўшы большую частку часу працы на памешчыка, сяляне ўжо не маглі так старапна апрацоўваць уласныя палеткі, якія гэта рабілі ў фальварках. Таму ураджайнасць у сялян была ніжэйшая. Аднак пры ўсёй кансерватыўнасці сялянскай гаспадаркі новыя павевы прыходзілі і туды. Адным з паказчыкаў, напрыклад, сталі пасевы кармавых траў. На думку М.Улашчыка, узварень земляробства ў дзяржаўных сялян быў вышэйшим, чым у прыватнаўласніцкіх, але гэта адбылося толькі пасля пераводу дзяржаўнай вёскі з паншчыны на чынш²¹.

Адным з галоўных паказчыкаў развіцця капіталістычных адносін у сельскай гаспадарцы савецкая гісторыяграфія лічыла маё масны падзел сярод сялян і пашырэнне наёмнай працы. М.Улашчык таксама прытрым-

¹⁹ Тамсама. С. 319-320.

²⁰ Тамсама. С. 323.

²¹ Тамсама. С. 325-326.

ліваўся такога падыходу і лічыў, што ў перадрэформенную эпоху ў прыгоннай і дзяржаўнай вёсцы Літвы і Заходній Беларусі з аднаго боку мелася маса беззямельных і малазямельных сялян, а з другога – там было нямала багатых сялян, якія сістэматычна ўжывалі наёмную працу. Прычым, на думку даследчыка, найбольш глыбокім быў маёмагасны падзел у Заходній Літве ці Жамойці. Пры парабінні літоўскіх сялян з беларускімі, аўтар прыйшоў да высновы, што першыя былі больш заможнымі, а сабліва сяляне Жамойці. Калі ў Гарадзенскай губерні багатым лічыўся селянін, які меў трох кароў, то ў Жамойці сярэдні гаспадар звычайна меў 5-6 кароў. У Гарадзенскай губерні ўладальнік 300 рублёў срэбрам быў ужо багацеем, а ў Жамойці ўладальніка такой сумы наўрад ці лічылі багатым²². Такім чынам, узровень развіцця капіталістычных элементаў у сельскай гаспадарцы Беларусі і Літвы ўзрастаў у кірунку з усходу на паўночны захад. Аднак і матэрыяльны дабрабыт сялянства быў вышэйшы на паўночным-захадзе. Гэта выразна супярэчыла тэзісу аўтара, што рост таварнасці сельскай гаспадаркі аўтаматычна прыводзіў да ўзмацнення эксплуатацыі і зніжэння ўзроўню жыцця прыгонных сялян.

Да асаблівасцей Заходній Беларусі і Літвы М.Улашчык адносіў тое, што тут сяляне, назбіраўшы нават значную суму грошаў, укладалі іх не ў прамысловасць, а толькі ў сельскую гаспадарку. Такім чынам, крыніцай багацця сялян гэтага рэгіёну было галоўным чынам земляробства і ў значна меншай ступені гандаль, прамысловасць і аренда. Прычыну такога становішча М.Улашчык бачыў у прыгонным праве: “... Не хватало личной свободы, чтобы бобыли и кутники стали пролетариями, а богатые крестьяне стали вести своё хозяйство на капиталистических началах”²³. Тым не менш даследчык падкрэсліваў, што сувязь сялянства Заходній Беларусі і Літвы з рынкам перад рэформай мела рэгулярны характар, а крыніцай грошовых паступленняў былі лён, зерне і быдла. Самым масавым відам пазаземляробчых заробкаў былі высечка і сплаў лесу, а таксама перавозка тавараў²⁴.

Аналізуючы павіннасці сялян, М.Улашчык прыйшоў да высновы аб іх росце ў канцы 18 ст. – першай палове 19 ст. Праўда, даследчык адзначаў: “Однако при всей непреложности положения, что повинности крестьян в 19 в. увеличились, установить это в цифрах возможно лишь по отдельным имениям”²⁵. Павіннасці сялян узрасталі і пасля ўвядзення абавязковых інвентароў: “Увеличение происходило в разных имениях в

²² Тамсама. С. 341.

²³ Тамсама. С. 343.

²⁴ Тамсама. С. 374.

²⁵ Тамсама. С. 344.

разные годы и методы были разные, но процесс этот давал одинаковые последствия: крестьянство разорялось и не могло обеспечить простое воспроизведение в самой ответственной части – в отношении населения”²⁶. Галоўнай высновай даследавання М. Улашчыка адносна перадрэформеннага сялянства стала наступная: “Крестьянское хозяйство перед реформой явно шло купадку. Показателем этого было как явное сокращение (абсолютное и относительное) крестьянских посевов и сборов, так и, в особенности, уменьшение числа крепостных. Если до середины 40-х гг. крепостное население увеличивалось, то с этого времени рост прекратился, так как в положении крестьян произошли большие перемены в сторону ухудшения (сокращение участков и рост повинностей)... Основной причиной упадка крестьянского хозяйства можно считать не столько уменьшение крестьянских участков, сколько рост повинностей”²⁷. А сабліва моцнае знякэнне, паводле аўтара, было ў Гарадзенскай губ. Праўда, высновы М. Улашчыка ўтрымліваюць пэўныя супяречнасці. Ён, напрыклад, сцвярджаў, што ў Заходній Літве і Жамойці паншчына была значна больш высокай чым у Заходній Беларусі і Усходній Літве²⁸. Разам з тым і ўзровень сялянскай гаспадаркі там быў значна вышэйшым.

На наступны год пасля даследавання М. Улашчыка выйшла ў свет манаграфія В. Чапко “Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине 19 в.”²⁹ Другі раздзел гэтай манаграфіі прысвячаны аналізу сялянскай гаспадаркі. В. Чапко разглядае розныя катэгорыі беларускага сялянства. Найвялікшую группу, паводле яе падлікаў, складалі памешчыцкія сяляне, якія напачатку 19 ст. дасягалі амаль 80% усяго насельніцтва, а ў канцы 50-х гг. – 53%. Працэнтны паказчык памешчыцкіх сялян у Беларусі быў значна вышэйшым, чым у цэлым па Расейскай імперыі, дзе ён у канцы 50-х гг. дасягаў 36%. Найбольш высокім гэты паказчык быў ва ўсходній і сярэдній частках Беларусі (Віцебская, Магілёўская і Менская губерні), а на захадзе прыкметна зніжваўся³⁰.

Другой часткай сялянства былі дзяржаваўныя сяляне, якіх налічвалася ў канцы 50-х гг. 17,8% ад усяго насельніцтва. У цэлым па імперыі гэты паказчык дасягаў 32,9%. На думку В. Чапко, “сравнительно небольшое количество государственных крестьян обусловило наряду с другими причинами слабое развитие капиталистических отношений в среде крестьянства”³¹.

²⁶ Тамсама. С. 372.

²⁷ Тамсама. С. 383.

²⁸ Тамсама. С. 363.

²⁹ Чепко В.В. Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX в. Мин., 1966.

³⁰ Тамсама. С. 115-116.

³¹ Тамсама.

Сярод памешчыцкіх сялян пераважалі тыя, што выконвалі паншчыну ці прыгон, прычым, па падліках В.Чапко, працэнты паказыў прыгонных сялян у першай палове 19 ст. павялічваўся, што аўтар тлумачыць ростам панскага ворыва з мэтай вытворчасці большай колькасці таварнага хлеба. Беларусь была адным зраёнаў найбольшага распаўсюджання паншчыны і найвышэйшага працэнту прыгонных сялян. Так, у 50-я гг. 19 ст. паншчынная сяляне складалі тут 97% усіх памешчыцкіх сялян. Больш высокі паказык у Расейскай імперыі існаваў толькі ў Украіне і ў Новаросіі³². На думку В.Чапко, эвалюцыя феадальнай рэнты ў першай палове 19 ст. у Беларусі прывяла да павелічэння адпрацовачнай рэнты. Пры гэтым павялічылася не толькі яе доля ў агульнym аб'ёме феадальных павіннасцяў, але і абсалютная величыня. Да следчыца парадунала інвентары шэррагу маёнткаў пачатку 19 ст. і сярэдзіны 40-х гг. 19 ст., у выніку чаго прыйшла да высновы, што павіннасці сталі больш уніфікаванымі, прычым павялічылася доля адпрацовачных павіннасцяў, галоўным чынам паншчыны: “Барщинная форма эксплуатации крестьян оказалась для помещиков наиболее выгодной в условиях развития товарно-денежных отношений”³³. Аўтар таксама сцвярджа, што павялічыўся і памер грашовага чыншу, праўда, пры гэтым яна не ўлічвала грашовую інфляцыю ў Расейскай імперыі. Такім чынам, В.Чапко прыйшла да высновы, што суадносіны адпрацовачнай і грашовай рэнты ў Беларусі ў першай палове 19 ст. змяніліся. Змены гэтыя выявіліся ў павелічэнні першай за кошт другой і адначасовым росце абедзвюх. Такім чынам “разложение феодально-крепостнической системы и формирование капиталистического уклада сопровождалось усиливанием феодальной эксплуатации крестьянства в самых различных её формах и приводило к разорению и обнищанию крестьянского хозяйства”³⁴. На жаль, да следчыца не спрабавала выявіць рэгіянальных асаблівасцяў гэтага працэсу. Яна толькі адзначыла, што на ўсходзе Беларусі павіннасці вызначаліся з цягla, г.зн. з сямейных мужчыны і жанчыны, а на заходзе – з зямельнага надзела. Як гэта выглядала ў разліку на рэвізскую душу, аўтарка не паказала. В.Чапко прыйшла да высновы, што сістэма паншчынной эксплуатацыі прыводзіла ва ўмовах таварызациі памешчыцкай гаспадаркі да непазбежнага разарэння сялянскай гаспадаркі, бо занятыя на паншчыне сяляне не маглі надаць ёй патрэбнай увагі. Штогадовы паўтор такой сітуацыі прыводзіў у канчатковым выніку да рэзкага зніжэння ўраджайнасці³⁵.

³² Тамсама. С. 117.

³³ Тамсама. С. 119.

³⁴ Тамсама. С. 120.

³⁵ Тамсама. С. 132-133.

У сваім даследаванні В.Чапко таксама разглядала ўплыў на сялянскую гаспадарку дзяржаўнага падатковага ціску. Паводле яе падлікаў, у 40-я гг. 19 ст. на кожную рэвізскую душу прыходзілася ў сярэднім па 1 руб. 30 кап. – 1 руб. 60 кап. дзяржаўных падаткаў, а на двор – 5 – 7 рублёў. Даследчыца лічыла, што “на крепостного крестьяніна Белоруссии ложилось вбуквальном смысле непосильное бремя повинностей, приводившее крестьянское хозяйство к разорению, а людей к истощению непосильным трудом”³⁶.

Складзеная аўтаркай на падставе аналізу губернатарскіх справаздачаў табліца сведчыла пра зніжэнне ўраджайнасці на сялянскіх паліях і памяншэнні плошчы пасеваў у беларускіх губернях. Ад пачатку 40-х гг. 19 ст. да канца 50-х ураджайнасць тут знізілася больш чым у 1,5 разы. Аднак аўтарка ігнаравала ўплыў у 50-х гг. 19 ст. на сельскую гаспадарку Беларусі надзвычай неспрыяльных прыродных хумоваў. Інвентарная рэформа, якая, на думку ўрада, павінна была аблегчыць становішча памешчыцкіх сялян і ўнarmaваць іх павіннасці, як лічыць В.Чапко, па сутнасці не прынесла апошнім ніякага аблігчэння³⁷.

Вялікая ўвага ў манаграфіі В.Чапко была нададзена праблеме сялянскага землекарыстання. Даследчыца адзначыла, што ў Магілёўскай губ. і беларускіх паветах Віцебскай існавала абшчына землекарыстанне з цяглай сістэмай размеркавання надзелаў, але адсутнічалі перадзељы зямлі³⁸. У Віленскай, Гарадзенскай і Менскай губ. сялянскае землекарыстанне пры падворным размеркаванні мела асабістыя характеристар, а зямельныя ўчасткі пераходзілі ў спадчыну ад бацькі да сына. Праўда, ці існавалі нейкія практычныя адрозненні ад гэтага ў сялянскім жыцці з даследавання не вынікае. З канца 18 ст. да 40-х гг. 19 ст. цяглыя надзелы сялян, паводле В.Чапко, істотна не змяніліся³⁹. А потым пачалося іх скарачэнне на карысць памешчыцкага ворыва. Асабліва масавае абезземліванне прыгоннага сялянства адбывалася ў канцы 50-х гадоў напярэдадні адмены прыгоннага права⁴⁰.

Значную ўвагу В.Чапко таксама надала ў сваёй рабоце аналізу праблемаў дзяржаўнай вёскі. Паводле яе падлікаў, на пачатку 40-х гадоў 19 ст. пачалося таксама рэзкае скарачэнне зямельных надзелаў дзяржаўных сялян, што тлумачылася “усиленным ростом экономической запашкі в 20–30-е годы, вызванной общим процессом товаризации поместьчьею хозяйства, осуществляемой за счёт крестьянства”⁴¹. Да сярэдзіны 40-х гадоў дзяр-

³⁶ Тамсама. С. 138.

³⁷ Тамсама. С. 152-153.

³⁸ Тамсама. С. 139.

³⁹ Тамсама. С. 139-140.

⁴⁰ Тамсама. С. 158.

⁴¹ Тамсама. С. 160.

жаўныя сяляне Беларусі знаходзіліся на так званым “гаспадарчым” становішчы і іх жыццё мала чым адрознівалася ад памешчыцкіх сялян. Прычым дадзеныя рэвізій, як лічыць В. Чапко, сведчылі аб лепшым становішчы тых дзяржаўных сялян, якія плацілі аброк замест паншчыны. Палепшыць становішча казённай вёскі была заклікана рэформа, ініцыятарам якой стаў міністр дзяржаўных маёмысцяў Кісялёў. На думку В. Чапко, гэтая рэформа ігнаравала існуючу маёмысную дыферэнцыяць сялян устанаўленнем 4-х дзесяцінага душавога надзела зямлі: “Эта нивелировка шла вразрез с новыми капиталистическими тенденциями, замене для развитие товарно-денежных отношений в государственной деревне, но зато она останавливалася разорение белорусского крестьянства”⁴². Апошнія сцвярдженне даследчыцы цікавае тым, што паводле яго, збядненне і разарэнне дзяржаўнага сялянства ішло на карысць развіцця таварна-грашовых адносін у дзяржаўнай вёсцы. Мелася на ўвазе то, што абелізованыя сяляне ператварыліся бу на ёмных парабкаў, а заможная частка перавяла б сваю гаспадарку на рынковыя рэйкі. Аднак перавод на грашовы аброк усіх казённых сялян падштурхоўваў апошніх, часам можа і насуперак іхній волі, да ўцягвання ў рынак дзеля пошуку і заробку грошаў на выплату падаткаў.

Дамінаванне ў беларускай вёсцы паншчынай сістэмы з вельмі высокай нормай паншчынных дзён ў тыдзень і вялікай колькасці іншых адпрацоўчых павіннасцяў было, на думку В. Чапко, таксама галоўнай прычынай адносна слабога развіцця ў Беларусі сялянскіх неземляробчых промыслаў⁴³. Найбольш шырока былі распаўсюджаны лясныя промыслы, асабліва ў Магілёўскай губ. Ва Усходній Беларусі таксама шырока практиковалася адыходніцтва сялян на заробкі, найперш на земляныя работы. Ва ўсіх беларускіх губернях сяляне займаліся сплавам лесу, перавозкай тавараў. Усяго ў Беларусі у канцы 40-х і 50-х гг. 19 ст. рознымі промысламі займаліся 100–150 тыс. сялян. А ў цэлым, лічыць В. Чапко, сувязь сялян з рынкам была вельмі слабой. Прычым у большай ступені яна існавала сярод дзяржаўных сялян і памешчыцкіх аброчных і практична нязначнай была сярод паншчынных⁴⁴. Вытворчасць сялянскай гаспадаркі ішла толькі на вузкія мясцовыя рынкі.

Істотная ўвага ў даследаванні В. Чапко была нададзена праблеме сацыяльнай і маёмысной няроўнасці ў сялянскім асяроддзі: “Изменения, происходившие в крестьянской среде в первой половине 19 в., связанные с углублением имущественного неравенства и появлением элементов со-

⁴² Тамсама. С. 165.

⁴³ Тамсама. С. 181.

⁴⁴ Тамсама. С. 190.

циальной дифференциации, были значительным явлением, определяющим уровень социально-экономического развития страны, степень формирования капиталистических отношений. Господство в Белоруссии барщинной системы эксплуатации крестьян и ее усиление, вызванное товаризацией помещичьего хозяйства, задерживало процесс разложения крестьянства”⁴⁵. Памешчыкі, як сцвярджае аўтарка, былі зацікаўлены ў захаванні “сярэдній” сялянскай гаспадаркі, паколькі яна была больш ці менш здольнай да існавання ва ўмовах паншчыннай сістэмы. Аднак дадзенае сцвярджэнне ўваходаць у супяречнасць з галоўным тэзісам, што паншчына не пазбежна прыводзіла да разарэння сялян. Сярод фактараў, якія паскарапі маёмы асны падзел сярод сялян, В.Чапко назвала сістэму падворнага землекарыстання ў Віленскай, Гарадзенскай і Менскай губ., а таксама адыходніцтва за заробкамі. Што датычыць падворнага землекарыстання, то аўтарка не глумачыць, як гэта на практицы адбівалася на працэсе маёмы дыферэнцыяцыі сялян. Апошняя, на думку аўтаркі, болей праявілася сярод дзяржаўных сялян і памешчыцкіх абровочных, а таксама ў вёсках паблізу гарадоў і гандлёвых шляхоў. Гэтае сцвярджэнне сапраўды не можа выклікаць пярэчанняў, паколькі дадзеныя катэгорыі сялянства мелі значна болей свабоды ў прыняціі гаспадарчых рашэнняў, чым паншчыннія. І ўвогуле, на думку даследчыцы, нягледзячы на стрымліваючы ўплыў паншчыннай сістэмы, пад уздзеяннем хутка нарастаючых таварна-грашовых адносін у першай палове 19 ст. узмацніўся працэс дыферэнцыяцыі сялянства, аднак, гэты працэс заключаўся толькі ў паглыбленні маёмы адрозненняў, а не прыводзіў да ўзінкнення новых класаў капіталістычнага грамадства – сельскай буржуазіі і пралетарыяту⁴⁶.

Галоўнай вежай, якая, паводле савецкай гістарыографіі, аддзяляла феадальную сацыяльна-эканамічную фармацыю ад капіталістычнай, была сялянская рэформа 1861 г. Яна кардынальным чынам змяніла векавы сацыяльны ўклад сялянскага жыцця, скасавала прыгоннае права і паншчыну. У беларускай гістарыографіі гэтай рэформе была прысвечана манаграфія М.Фрыдман, якая выйшла ў свет у 1968 г.⁴⁷ Аўтарка на аснове архіўных матэрыялаў разгледзела перадумовы, падрыхтоўку і рэалізацыю пераўтварэнняў у беларускай вёсцы. Галоўнай асаблівасцю ў правядзенні рэформы 1861 г. у заходніх губернях сталі карэктывы, унесеныя тутцарскім самадзяржаўем у ход рэформы пасля паўстання 1863 г. Каб перадухіліць удзел у паўстанні сялянскіх масаў, урад прыняў шэраг крохаў, якія даволі істотна паляпшалі ўмовы пераходу да новых сацыяльных адносінай у бе-

⁴⁵ Тамсама. С. 194.

⁴⁶ Тамсама. С. 214.

⁴⁷ Фрыдман М.Б. Отмена крепостного права в Белоруссии. Мин., 1968.

⁴⁸ Тамсама. С. 168.

ларускай і літоўскай вёсцы. Замест 9 гадоў часоваабавязанага становішча сяляне заходніх губерняў адразу пераходзілі ў разрад землеўласнікаў. Зямельныя надзелы сялян павялічыліся ў сярэднім на 24%, а выкупныя плацяжы былі зменшаны на 20%⁴⁸. Тым не менш, на думку М.Фрыдман, сяляне Беларусі “получили недостаточно земли, их заставили выкупать наделы (...) обременили непосильными выкупными платежами и податками”⁴⁹. І ўсё ж змяненне ўмоў адмены прыгоннага права на Беларусі садзеінчала больш хуткаму росту капіталістычных адносін на беларускіх землях у парэформенны перыяд⁵⁰.

У 1971 г. выйшла ў свет манаграфія Л.П.Ліпінскага “Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина 19 в.)”⁵¹. З выхадам гэтай кнігі ў беларускай гісторыяграфіі ахопліваўся манаграфічнымі даследаваннямі сацыяльна-еканамічнага кірунку ўесь перыяд гісторыі сялянства ў часы Расейскай імперыі. Аўтар разгледзеў пытанні землеўладання і землекарыстання, развіцця памешчыцкай і сялянскай гаспадаркі, рост іх таварнасці, перажыткі прыгонніцтва і феадалізму, матэрыйальная становішча сялян. На думку Л.Ліпінскага, у парэформенную эпоху можна вылучыць два перыяды ў развіцці сельскай гаспадаркі Беларусі. Першы перыяд ахоплівае 60 – 70-я гады 19 ст., пі час пасля адмены прыгоннага права і да пачатку аграрнага крыйзісу, што выбухнуў у канцы 70-х гадоў 19 ст., калі ў сельскай гаспадарцы начала адбывацца рашуচая ломка ранейшых адносін. Перыяд 60 – 70-х гг., на думку Л.Ліпінскага, характарызуваўся перавагай старых на-кірунку земляробства, панаваннем гандлёвай зерневай гаспадаркі, захаваннем трохпольнай сістэмы, руцінным станам сельскагаспадарчай тэхнікі.

Другі перыяд – 80 – 90-я гады, калі сельская гаспадарка пачала пера-будоўвацца пад уплывам новых патрабаванняў капіталізма, змянялася яе структура, з'яўляліся новыя віды таварнага земляробства, хутка раслі рын-кавыя сувязі, паскараўся пераход ад паўпрыгоннай да капіталістычнай сістэ-мы земляробства.

У рэчышчы папярэдніх даследаванняў аўтар асаблівую ўвагу звяртаў на праблему сацыяльнай дыферэнцыяцыі сялянства, як адной з галоў-ных хадзнакаў развіцця капіталізму на вёсцы: “Больше всего связаны с рынком крайние группы сельского населения – сельская буржуазия, с одной стороны, и сельские пролетарии и беднейшие крестьяне – с другой. Хозяйство этих групп носило наиболее ярко выраженный товарный характер (...) Хозяйство же середняка носило ещё полунатуральный характер”⁵². Па-

⁴⁸ Тамсама. С. 172.

⁵⁰ Тамсама. С. 173.

⁵¹ Ліпінскій Л.П. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая по-ловина XIX в.). Мн., 1971.

⁵² Тамсама. С. 43.

выніках свайго даследавання Л.Ліпінскі вылучыў цэлы шэраг характэрных рысаў сельскай гаспадаркі Беларусі ў другой палове 19 ст.: перавага буйнага памешчыцкага землеўладання, наяўнасць сервіту та ў, значнае “польскае” памешчыцкае землеўладанне, разнастайнасць формаў паземельных адносін і групаў сялянскага насельніцтва, чыншавае права, існаванне мяжы жыдоўскай аселасці, аграрная перанаселенасць вёскі, абмежавальная палітыка царызму ў сферы паземельных адносін, замаруджаная мабілізацыя зямлі. Аднак трэба адзначыць, што практычна ўсе гэтыя асаблівасці былі ўласцівымы і для іншых г.зв. “заходніх” губерняў. А аграрная перанаселенасць існавала практычна на ўсім абшары єўрапейскай часткі імперыі. Такім чынам, на працягу 60-х – пачатку 70-х гадоў 20 ст. беларускім гісторыкамі былі выдадзеныя манографічныя даследаванні, у якіх разглядалася сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускай вёскі ў часы Расейскай імперыі праз прызму станаўлення капіталістычных адносін.

Разгляд праблемаў сацыяльна-эканамічнага развіцця беларускай вёскі Л.Ліпінскі прадлоўжыў у манаграфіі “Столыпінская аграрная реформа в Белоруссии”⁵³. А ўтар прааналізаваў развіццё сельской гаспадаркі ў Беларусі ў канцы 19 – пач. 20 ст., працэс маёмынай дыферэнцыяцыі сялянскага насельніцтва. На думку Л.Ліпінскага, реформа праводзілася ў інтэрсахпануючага класа з мэтай стварыць на вёсцы сацыяльную апору самадзяржаўя ў выгледзе заможнага сялянства – кулакоў. Задачамі реформы былі: разбурэнне сялянскай абшчыны і абшчыннага землекарыстання, перасяленне большасці сялянскіх двароў на хутары з ліквідацыяй земельнай церазплюсці. У Беларусі найбольш актыўны выхад з абшчыны назіраўся ў Магілёўскай губ., дзе да 1915 г. выйшлі з абшчыны 90,5 тыс. сялянскіх двароў, ці 56,8%⁵⁴. Магілёўская губ. зімала другое месца ў єўрапейскай частцы імперыі пасля Самарскай губ. Але, трэба адзначыць, што ў іншых беларускіх губернях, асабліва заходніх, сялянская паземельная абшчына практычна не існавала, таму гэты аспект стольпінскай реформы быў там проста не актуальны, ды і ў Магілёўскай губ. фактычна не было перадзелу зямлі ў існаваўшых сялянскіх абшчынах.

Значна больш істотным для Беларусі з'яўлялася ліквідацыя церазплусці, якая тут яшчэ ў складнілася наяўнасцю сервіту та ў, высыленне сялянскіх двароў на хутары. Паводле падлікаў Л.Ліпінскага, за 1907 – 1916 гг. у пяці заходніх губернях выйшлі на хутары 114 тыс. двароў (10%), якім належала 18,7% надзельнай сялянскай зямлі. Найбольш ахвотна, на думку аўтара, выходзілі з абшчыны і высыляліся на хутары заможныя сяляне, а таксама бедната, якая звычайна хутка прадавала сваю зямлю і пераходзіла

⁵³ Ліпінскій Л.П. Столыпінская аграрная реформа в Белоруссии. Мн., 1978.

⁵⁴ Тамсама. С.61.

⁵⁵ Тамсама. С.76.

ў разрад пралетарыяў. У Віцебскай губ. перасяліся на хутары 23,3% сялянскіх двароў, у Магілёўскай – 12,3%, Віленскай – 7,2%, Гарадзенскай – 5,8%, Менскай – 4,6%⁵⁵. Нязначныя паказчыкі хутарызацыі ў Гарадзенскай і Менскай губ. Л.Ліпінскі тлумачыў высокай ступенню тут малаземелля сялян і вялікай канцэнтрацыяй латыфундзіяльнага памешчыцкага землеўладання. Прычым працэс хутарызацыі паступова набіраў ход – 2/3 выхадаў на хутары адбылося ў 1911 – 1914 гг.

У выніку рэалізацыі рэформы паскорылася развіццё капіталістычных адносінаў у беларускай вёсцы і працэс мабілізацыі зямлі. З 1905 г. па 1910 г. на 77,3% павялічылася плошча зямлі, якая паступіла на продаж, прыватнае землеўладанне сялян і мяшчан павялічылася на 18,5%, а шляхты – паменшылася на 7,2%⁵⁶. Прыйм на 5 заходніх губерняў прыходзілася 32,9% усёй працадзенай зямлі ў нечарназёмнай єўрапейскай частцы імперыі (без Карапеўства Польскага – С.Т.). Нягледзячы на гэта, Л.Ліпінскі ў цэлым адмоўна ацэньваў вынікі рэформы, ахарактарызаваўшы іх як поўны правал царскай аграрнай палітыкі. На яго думку, “рэформа не улучшила, и только ухудшила положение крестьян”⁵⁷. Акрамя таго, паводле аўтара, самадзяржаўю не ўдалося таксама стварыць тут сваёй сацыяльнай базы ў выглядзе значнай праслойкі заможнага сялянства. Натуральна, што такая ацэнка выглядае тэндэнцыёзнай, але іншай яна быць праста не магла. Аўтар прыпісваў злую волю любым пачынанням уладаў. Нават спроба дзяржаўнай адміністрацыі арганізаваць на вёсцы супрацьпажарнае будаўніцтва разглядалася як імкненне захаваць кулацкія сядзібы адпадпалаў вясковай бедноты. Перабольшвалася сіла супраціўлення сялян рэформе, хаця, безумоўна, выпадкі гвалтоўных дзеянняў з боку ўладаў пры землеўпарадкаванні і хутарызацыі мелі месца. Галоўнае ж, на чым Л.Ліпінскі акцэнтаваў увагу, гэта паскарэнне працэсу пралетарызацыі бяднайшага сялянства, што стварала ўмовы для ўзмацнення рэвалюцыйнага руху ў беларускай вёсцы.

У 1990 г. была выдаўлена манографія В.П.Панюціча “Социальнно-экономическое развитие белорусской деревни в 1861 – 1900 гг.”⁵⁸. Аўтар пераглядзеў шэраг высыноваў Л.Ліпінскага, аднак, у цэлым паўтарыў яго асноўныя палажэнні. На грунце вывучэння вялікай юлькасці архіўных і апублікованых статыстычных матэрыялаў В.Панюціч падаў шырокую і шматбаковую характарыстыку сацыяльна-еканамічных зменаў у парэформенай беларускай вёсцы, прааналізав дэмаграфічнае развіццё сялянскага насельніцтва, аграрныя змены, гаспадарчае жыццё, раскладанне сялянскага саслоўя на сельскую буржуазію і пралетарыят. Аўтар канстатаваў імклівы дэмаг-

⁵⁵ Тамсама. С.180.

⁵⁷ Тамсама. С.180.

⁵⁸ Панюціч В. П. Социальнно-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1900 гг. Мн., 1990.

рафінны рост вясковага насельніцтва ў гэты перыяд, а таксама значны прагрэс у развіці сялянскай гаспадаркі, якая ўсё болей уцягвалася ў рынавыя адносіны. На долю гэтай гаспадаркіў другой палове 19 ст., паводле дадзеных В.Панюціча, прыходзілася ад 3/4 да 4/5 вытворчасці таварнага льну, яшчэ больш пянькі, большасць таварнай бульбы, да 1/4 таварнага зерня, асноўная масса рыначных прадуктаў свінаводства, значная частка буйной мясной і малочнай жывёлагадоўлі. У канцы 19 ст. у заходніх і цэнтральных паветах Беларусі ўслед за памешчыцкім майсткамі асноўным кірункам рынкавай спецыялізацыі сялянскай гаспадаркі, найперш кулацкай, стала малочная і мясная жывёлагадоўля. На поўначы Беларусі сялянская гаспадарка спецыялізавалася, галоўным чынам, на вытворчасці льну, а на ўсходзе – пянькі⁵⁹.

Аналізуючы сялянскую абшчыну і саслоўнае самакіраванне, В.Панюціч адзначыў, што “на востоке Белорусии после отмены крепостного права роль поземельной функции общины и общественного землевладения заметно возросли”⁶⁰. Тым не менш, у 1877 г. 64% сялянскіх двароў валодаў лісвайм і надзеламі падворна, і падворнае землеўладанне мела тэндэнцыю да пашырэння. Распад абшчыны праявіўся, на думку аўтара, і ў дзейнасці органаў сялянскага самакіравання: “На сельских ходах обостралася борьба между зажиточным и беднейшим крестьянством. Засилье кулачества в общине, поддерживаемого сельскими властями, захватывавшего земли крестьянской бедноты, возрастало”⁶¹. Аднак гэтыя высновы аўтара практычна не падмацоўваліся кандрэтнымі фактамі з архіўных матэрываў.

Вялікую ўвагу В.Панюціч надаў праблеме сялянскага землекарысцання. Ён адзначыў, што ў выніку аграрных реформаў 60-х гадоў 19 ст. пэраважная большасць беларускіх сялян была кепска забяспечана надзельнай зямлём: “В дальнейшем, по мере развития капиталистических отношений в деревне... а также роста крестьянского населения, дробления дворов, обезземеление основной массы крестьян быстро возрастало и к началу 20 в. достигло обширных размеров”⁶². У 1877 г. сялянскія гаспадаркі з надзелам да 15 дзесяцін складалі 61,9%. Самыя малыя памеры надзельнай зямлі на рэзвіскую душу насельніцтва, паводле падлікаў аўтара, былі ў Віленскай і Гарадзенскай губернях, самые вялікія – у Менскай. Сярэднія надзелы былых казённых сялян пераўзыходзілі па памерах надзелы былых прыватнаўласніцкіх. Перажыткамі прыгонніцтва ў беларускай вёсцы з’яўляліся ў гэты час зямельная церазпалосіца, сервітуты і агульныя пашы, што стрымлівала развіццё перадавых метадаў гаспадарання і рост капіталістыч-

⁵⁹ Панютич В.П. Социально-экономическое развитие... С. 354.

⁶⁰ Тамсама. С. 71.

⁶¹ Тамсама. С. 82.

⁶² Тамсама. С. 108.

ныхадносінаў. Разам з тым сялянскае землеўладанне ў цэлым пашыралася за кошт набыцця зямель у прыватную ўласнасць. Плошча такіх земляў павялічылася з 1877 г. па 1905 г. у 8 разоў і дасягнула 21,7% ад надзельнай зямлі. З сярэдзіны 80-хгадоў 19 ст. паводле распараджэння віленскага генерал-губернатара Каханава сялянам каталіцкаму веравызнанні нават забаранялася мець больш за 60 дзесяцін зямлі ўключна з надзельнай. Забарона гэтая захоўвалася да 1905 г. З заснаваннем у канцы 19 ст. Сялянскага паземельнага банку купля сялянамі зямлі ўзрасла, аднак, на думку В.Панюціча, гэты банк абараняў найперш інтэрэсы памеснага дваранства і насаджаў у вёсцы кулацкае землеўладанне⁶³. Стрымліваочым і рост прыватнага сялянскага землеўладання фактарамі таксама былі, паводле аўтара, марудная канцэнтрацыя капітала ў сялянскай гаспадарцы, спекулятыўны рост цэнаў на зямлю, абмежавальная паземельная палітыка царызму⁶⁴.

Малазямелле прымушала сялян браць зямлю ў аренду, якая, паводле дадзеных В.Панюціча, насіла пераважна паўпрыгонніцкі, адпрацовачны харектар. Але назіраўся паступовы рост і грашовай аренды. Прыйчым кароткатэрміновая, дробнымі участкамі, аренда была ўзделам сялянскай бедната, а заможныя сяляне арендавалі на доўгі тэрмін вялікія зямельныя участкі. А ў цэлым, сцвярджала В.Панюціч, аренда была “продуктом развития капитализма в сельском хозяйстве” і “содействовала развитию товарно-денежных, капиталистических отношений в деревне”⁶⁵.

Асаблівую ўвагу ў сваёй работе В.Панюціч надаў праблеме сацыяльнага раслаення сялянства: “Основным содержанием социально-экономической эволюции деревни в первые два десятилетия после отмены крепостного права было (наряду со сменой феодальных отношений капиталистическими) формирование классов капиталистического общества – пролетариата и буржуазии. Шел процесс разложения крестьянства, вымывания средних слоев его. Это было качественно новое, важнейшее явление в социальном развитии пореформенной деревни”⁶⁶. Пры аналізе сацыяльнай дыферэнцыяцыі сялянства В.Панюціч улічваў такія крытыры, як плошча зямельнага ўчастка і колькасць працоўнай жывёлы. Аўтар прыйшоў да высновы, што заможныя сяляне Беларусі пачалі паскорана збіраць зямлю, а бедната, наадварот, яе губляла. У 1905 г., паводле падлікаў В.Панюціча, колькасць бядніцкіх двароў з зямельными участкамі да 15 дзесяцін зямлі дасягнула 84,5%. На падставе гэтага аўтар рабіў выснову аб вымыванні сярэдняга слою сялянства. Праўда, тут не ўлічвалася колькасць душ у дварах. Прыйчым аўтар сам адзначаў, што багатыя гаспадаркі звычайна былі ў вялікіх сем'ях, якія ў выніку

⁶³ Тамсама. С.121.

⁶⁴ Тамсама. С.122.

⁶⁵ Тамсама. С.138.

⁶⁶ Тамсама. С.280.

разделяў аўтаматычна памяншаліся ў некалькі разоў. Абеззямельванне сялянства больш інтэнсіўна праходзіла на заходзе і ў цэнтры Беларусі, дзе панавала падворнае землеўладанне. Расслаенне сялянства адбывалася тут больш інтэнсіўна і сельская гаспадарка развівалася больш дынамічна. У гэтым Беларусь саступала толькі Прыбалтыцы, Правабярэжнай Украіне і Прамысловаму цэнтру Ресей. Усяго ж колькасць абеззямеленых сялян дасягнула 7,7% ад сялянскага насельніцтва. Да бядняцкіх гаспадарак аўтар адносіў таксама тыя, што не мелі працоўнай жывёлы і/і мелі толькі аднаго каня. Колькасць такіх гаспадарак узрасла, паводле падлікаў аўтара, з 1888 г. па 1900 г. з 73,2% да 78%. А ў цэлым на рубяжы 19 ст. і 20 ст. сярод сялянскага насельніцтва Беларусі беднае складала 60%, сяляне-сераднякі – 30%, кулакі – 8%. Галоўная выснова аўтара: “Крестьянське сельско-хозяйственное производство всё более концентрировалось в руках незначительного меньшинства, эксплуатировавшего деревенскую бедноту (...) Основная масса крестьян лишалась средств производства, нищала и разорялась, пополняя ряды пролетариата, существовавшего главным образом продажей своей рабочей силы”⁶⁷. Разам з тым даследчык падкрэсліваў незавершанасць капіталістычнага развіцця сацыяльна-класавай структуры сельскага насельніцтва, што разглядалася як вынік панавання “прусскага, буржуазна-кансерватыўнага” шляху эвалюцыі аграрнага капіталізму і захаваннем істотных рэштак феадальнага-прыгонніцкіх адносін, асновай якіх было латыфундыяльнае землеўладанне.

У 1996 г. выйшла ў свет новая манографія В.П.Панюціча⁶⁸. У гэтай работе аўтар перагледзеў некаторыя лічбы адносна колькасці беззямельнага сялянства. Так, ён сцвярджаў, што напачатку 90-х гадоў 19 ст. у 5 заходніх губернях мелася звыш 400 тыс. душ беззямельных з розных саслоўных груп⁶⁹. У 1897 г., паводле дадзеных пераписі насельніцтва, колькасць парабкаў у 5 губернях дасягнула 182 219 чалавек, што складала 2/5 ад усёй наёмнай рабочай сілы і больш 5% працаздольнага сельскага насельніцтва. Па ўзору выкарыстання наёмнай працы парабкаў Беларусь займала адно з першых месцаў у єўрапейскай частцы імперыі, саступаючы толькі Прыбалтыскім і Ковенскай губ.⁷⁰ Аднак, тут батракі атрымлівалі меншую заработную плату, чым ва ўсіх астатніх рэгіёнах⁷¹. Адну з галоўных прычын гэтага аўтар бачыў у існаванні жыдоўскай “мяжы аселасці”, якая прывяла да перанаселенасці ў гарадах.

⁶⁷ Тамсама. С. 346.

⁶⁸ Панюціч В.П. Наёмный труд в сельском хозяйстве Беларуси: 1861-1914 гг. Мн., 1996.

⁶⁹ Тамсама. С.32.

⁷⁰ Тамсама. С.59.

⁷¹ Тамсама. С.68.

⁷² Тамсама. С.96.

Напачатку 20 ст., паводле дадзеных В.Панюціча, ростабеззямельвання сялянства працягваўся, што пашырала сацыяльную базу для выкарыстання наёмнай працы ў сельскай гаспадарцы. Калі на час першай расейскай рэвалюцыі 1905 г. у 5 заходніх губернях налічвалася каля 70 тыс. безземельных сялянскіх двароў (10%), то напярэдадні першай сусветнай вайны – звыш 140 тыс. (14,6%)⁷². Аграрная перанаселенасць змушала штогод ісці на заробкі за межы Беларусі прыкладна 400 тыс. сялян (13% дарослага насельніцтва), не менш 600 тыс. чалавек выехала ў ЗША і Канаду⁷³. Па падліках В.Панюціча, у Беларусі ў 1907 г. колькасць батракоў склада 175 тыс., а напярэдадні сусветнай вайны дасягнула 200 тыс., што ў два разы перавышала паказчык 1897 г. Матэрыяльнае становішча наёмых сельскагаспадарчых рабочых Беларусі было, згодна з высновамі аўтара, вельмі цяжкім: іх праца аплочвалася на 53,9% ніжэй, чым у Прыбалтыскіх губернях, на 21,7% ніжэй, чым у Царстве Польскім і ў два разы ніжэй, чым праца фабрычна-завадскіх рабочых⁷⁴. Праўда, пры гэтым аўтар не ўлічваў розніцы ў цэнах ў гэтых рэгіёнах.

Як ужо адзначалася, адным з прыярытэтных кірункаў у вывучэнні сялянскай проблематыкі ў беларускай савецкай гісторыяграфіі было вывучэнне класавай барацьбы сялянства. Першай манаграфічнай работай стала даследаванне В.Чапю “Классовая борьба в белорусской деревне в первой половине 19 в.”⁷⁵. На грунце аналізу архіўных матэрыялаў даследчыца прыйшла да высновы, што “в течение этого времени происходило неуклонное нарастание классового движения”⁷⁶. Галоўнай прычынай было ўзмацнение паншчыннай эксплуатацыі. Зусім неабгрунтаванай выглядае думка В.Чапко, што ўваходжанне Беларусі ў склад Расейскай імперыі і абліягчэнне ў сувязі з гэтым падатковага ціску прыпыніла на некаторы час рост сялянскай барацьбы. Даследчыца прызнавала, што сялянскія выступленні ў Беларусі не вызначаліся асаблівай сілай і размахам, прычыну чаго бачыла ў моцным бюракратычным апараце і вялікай канцэнтрацыі царскіх войскаў, а таму вострыя формы сацыяльных канфліктав былі з'явіў вельмі рэдкай. Усяго, паводле падлікаў аўтаркі, у першай палове 19 ст на беларускіх землях адбылося 45 значных сялянскіх хваляванняў, з іх у Магілёўскай губ. – 13, Менскай – 11, Гарадзенскай і Віцебскай – па 10, Віленскай – 2⁷⁷. Праўда, даследчыца не падала зразумелага вызначэння, што з'яўлялася, на яе думку, менавіта значным выступленнем. Асаблівае абвастранне класавай барацьбы ў беларускай гісторыяграфіі ўзнікла пасля 1945 г.

⁷³ Тамсама. С.96.

⁷⁴ Тамсама. С.109.

⁷⁵ Чепко В.В. Классовая борьба в белорусской деревне в первой половине XX в. Мн., 1972.

⁷⁶ Тамсама. С.5.

⁷⁷ Тамсама. С.89.

рускай вёсцы, на погляд В.Чапко, назіралася ў канцы 30 – 40-х гг. 19 ст., што аўтарка тлумачыла паглыбленнем крызісу феадальна-прыгонніцкай сістэмы. Характэрная рыса гэтага перыяду – імкненне вызваліцца адфеадальных павіннасцяў. Напачатку 50-х гг. назіраўся спад сялянскага руху і настала пэўнае зацішша. Але апошняя пяцігодка перад рэформай 1861 г. ізноў характэрызавалася нарастаннем класавай барацьбы ў вёсцы. Усяго В.Чапко налічыла ў Беларусі з канца 18 ст. і па 1858 г. 137 сялянскіх выступленняў, з іх 46 у першай трэці 19 ст. і 91 – у другой трэці. Найбольш хваляванняў адбылося ў Менскай губ.(42), і Гарадзенскай (34). Аўтарка пакінула без тлумачніяў лічбы па Магілёўскай губ., дзе, па яе падліках, у першай трэці 19 ст. адбылося 13 хваляванняў, а ў другой – 11, што супярэчыць тэзісу аб нарастанні класавай барацьбы⁷⁸. Абыйшла даследчыца таксама пытанне аб ступені захаванасці архіўных матэрыялаў пра сялянскія хваляванні ў розныя перыяды і ў розных губернях, што ставіць пад пытанне дакладнасць прыведзеных лічбаў.

Праблеме сялянскага руху ў Беларусі ў другой палове 19 ст. была прысвечана манаграфія У.П.Крука⁷⁹. Даследчык прыйшоў да высьновы, што сялянскі рух у гэты перыяд развіваўся хвалепадобна. Пасля ўспіёску на першым этапе правядзення рэформы 1861 г. (1861 – 1863 гг.) наступіў спад, які працягваўся да сярэдзіны 70-х гг. 19 ст. У гэты перыяд адбылося 218 сялянскіх выступленняў, ці ў сярэднім па 18 у год. У далейшыя гады адзначаўся паступовы прыліў выступленняў, якія дасягнулі свайго піку ў 1881 г. (42 выпадкі) і 1882 г. (58). Усяго ж у 1876 – 1882 гг. у Беларусі аўтарам былі зарэгістраваныя 204 выступленні, у сярэднім па 29 у год. Самага высокага ўздоўжню, на думку У.Крука, сялянскі рух дасягнуў “у першыя 6 гадоў пасля выхаду краіны з другой рэвалюцыйнай сітуацыі (1883 – 1888 гг.)”. За гэты час адбыліся 242 выступленні, або ў сярэднім па 40 за год. Затым назіраўся спад да 1894 г., пасля якога зноў пачаўся паступовы рост. Усяго, паводле падліка У.Крука, за 1864 – 1900 гг. адбылося 978 сялянскіх выступленняў. Найбольш высокі ўзровень сялянскага руху назіраўся на заходзе і ў цэнтры Беларусі – у Віленскай, Гарадзенскай і Менскай губ., дзе адбылося 72% выступленняў. Галоўнае месца займала барацьба за зямлю – 65 – 70%. Аўтар таксама прыйшоў да высьновы аб нарастанні наступальных тэндэнций у сялянскіх выступленнях, якія, аднак, спалучаліся з моцнымі “царысцкім і ілюзіямі”.

Праблеме класавай барацьбы сялянства напачатку 20 ст. была прысвечана ўжо разгледжаная вышэй работа К.Шабуні, а таксама манаграфії

⁷⁸ Таксама. С.263.

⁷⁹ Крук У.П. Сялянскі рух на Беларусі: 1862-1900 гг. Менск, 1993.

⁸⁰ Ліпінскій Л., Лук'янав Е. Крестьянское и солдатское движение в Белоруссии (1900-1907 гг.). Мн., 1968; Ліпінскій Л. Классовая борьба в белорусской деревне (1907-1914). Мн., 1981.

Л.Ліпінскага і Е.Лук'янава⁸⁰. Паводле высноваў гэтых аўтараў сялянскі рух і напачатку 20 ст. захоўваў пераважна антыпамешчыцкія харктары. Выступленні супраць абшарнікаў складалі больш за 70% ад колькасці ўсіх выступленняў. Паводле дадзеных Л.Ліпінскага, асабліва актыўным быў у гэты перыяд сялянскі рух у беларускіх паветах Віцебскай губ., на другім месцы ішла Меншчына.

Шэраг манаграфічных даследаванняў у беларускай гісторыяграфіі быў прысвячаны іншым проблемам гісторыі сялянства. У работе П.Г.Казлоўскага “Землевладение и землепользование в Белоруссии в 18 – первой половине 19 в.”⁸¹, разглядаліся пытанні сялянскага землекарыстання ў Беларусі. Гэтае даследаванне ў асноўным пацвярджаала высновы папярэдніх аўтараў, найперш тэзіс аб паступовым памяняшэнні зямельных надзеяў сялян: “Размер пахотного надела помещичьих крестьян Белоруссии на протяжении столетия, с середины 18 в. до середины 19 в., не оставался неизменным. Он постепенно уменьшался, особенно заметно в последнее десятилетие перед реформой 1861 г.”⁸² Паводле падлікаў аўтара, сярэдні ворыўны надзел на адзін сялянскі двор у беларускіх паветах Віленскай губ. складаў 12 дзесяцін, Менскай – 11,3, Магілёўскай – 8,9, беларускіх паветах Віцебскай – 8,6. П.Г.Казлоўскі разглядаў таксама прававы аспект сялянскага землекарыстання. Хоць сяляне Беларусі за выключэннем невялікай купкі “вольных людзей” не былі ўласнікамі зямлі, якую яны апрацоўвалі, аднак сялянскія надзеі, якправіла, пераходзілі ад бацькі да сына. На большай частцы беларускіх земляў сялянскае землекарыстанне было падворным. Абшчына існавала толькі як выяўленне сялянскай салідарнасці, орган самакіравання ініційаша звяно ў панская адміністрацыі⁸³. Толькі на ўсходзе Беларусі існавалі власці, якія часткова валодалі і паземельнымі функцыямі. Такім чынам, аўтар тут фактычна аспрэчваў палажэнні ранейшых даследчыкаў, у прыватнасці В.Чапко, аб істотных адрозненнях у сістэме землекарыстання на ўсходзе і захадзе Беларусі, якія былі нават прычынай розных тэмпаў развіцця таварна-грошавых адносін і маёмынай дыферэнцыяцыі сялян.

Рынковыя сувязі сельскай гаспадаркі Беларусі ў эпоху капіталізму былі прааналізаваны ў кнізе Х.Ю.Бейлькіна⁸⁴. На грунце аналізу вялізной колькасці крэйніц аўтар разглядаў умовы фармавання сельскагаспадарчага рынку і яго арганізацыю, гандлёвыя сувязі з рознымі рэгіёнамі імперыі і замежнымі краінамі, ролю банкаўскага капіталу і г.д.

⁸¹ Козловский П.Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. Мн., 1982.

⁸² Тамсама. С.191-192.

⁸³ Тамсама.

⁸⁴ Бейлькин Х.Ю. Сельскохозяйственный рынок Белоруссии 1861-1914 гг. Мн., 1989.

⁸⁵ Самбук С.М. Політика царызма в Белоруссии во второй половине XIX в. Мн., 1981.

Палітыку царскага самадзяржаўя адносна шляхты і сялян Беларусі ў другой палове 19 ст. разглядала ў сваёй манаграфіі С.М. Самбук⁸⁵. Датычна сялянства аўтарка ў цэлым пацвярджала высновы папярэдніх даследчыкаў, разам з тым яна таксама зварнула ўвагу на пытанні рэлігійнай палітыкі царызму на вёсцы, а таксама на праблему русіфікацыі беларускіх сялян праз дзяржаўную школу і праваслаўную царкву.

У манаграфіі П.Д. Верашчагіна разглядалася праблема сялянскіх перасяленняў з тэрыторыі Беларусі ў канцы 19 ст. – пач. 20 ст.⁸⁶ Зямельны голод падштурхоўваў многіх сялян шукаць лепшай долі за межамі Беларусі, найперш ва ўсходніх губернях Расейскай імперыі. Паводле падлікаў аўтара, больш актыўна перасяляліся туды сяляне Віцебскай і Магілёўскай губ., якія складалі 66,8% ад колькасці ўсіх перасяленцаў. Царызм, на думку аўтара, разглядаў сялянскія перасяленні як своеасаблівы клапан, што дазваляў рэгуляваць узровень сацыяльнай напружанасці на вёсцы. Разам з тым улады стрымлівалі працэс перасялення праваслаўных сялян з заходніх рэгіёнаў Беларусі, каб не дапусціць аслаблення тут “рускага” элементу. Адначасова павялічваўся паток сялян, якія выязджалі за межы Расейскай імперыі ў Паўночную Амерыку і Заходнюю Еўропу.

Фактычна падсумаваннем дасягненняў беларускай савецкай гісторыяграфіі сялянства стала падрыхтоўка фундаментальнага калектывнага даследавання “Гісторыя сялянства Беларусі”. Першы том, які храналагічна ахопліваў час ад старажытнасці да сярэдзіны 19 ст., убачыў свет у 1997 г., а другі том, прысвечаны другой палове 19 – пачатку 20 ст. – у 2002 г.⁸⁷

Такім чынам, можна сцвярджаць, што ў беларускай савецкай гісторыяграфіі найбольш поўна была асветлена праблематыка гісторыі сялянства ў перыяд Расейскай імперыі, найперш, у яе сацыяльна-еканамічным вымярэнні. Агульным месцам для ўсіх працаў з’яўляўся тэзіс аб няспынным пагаршэнні сацыяльнага і матэрыяльнага становішча сялян. Адносна дарэформеннага перыяду як адзін з галоўных доказаў прыводзілася статыстыка абзінженні ўсіх асновных сялянскіх насельніцтваў. Прычыну гэтага практычна ўсе даследчыкі бачылі ва ўцягванні сельскай гаспадаркі Беларусі ў таварна-грашовыя адносіны і ўзмацненні ў сувязі з гэтым паншчыннай эксплуатацыі сялянства з боку памешчыкаў дзеля атрымання большых прыбыткаў. Таксама ў якасці доказу даследчыкі звычайна пры-

⁸⁶ Верашчагін П.Д. Крестьянские переселения из Белоруссии. Мн., 1978.

⁸⁷ Гісторыя сялянства Беларусі. Т.1. Мн., 1997; Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. У 3 т. Т. 2. Гісторыя сялянства Беларусі ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. / З.Е.Абезгауз, Х.Ю.Бейлькін, А.Р.Бухавец і інш. Пад рэд. В.П.Панюціча. Мн., 2002.

водзілі вынікі вывучэння інвентароў памешчыцкіх маёнткаў, якія сведчылі пра павышэнне сялянскіх павіннасцяў, найперш паншчыны.

Што датычыць дэмографічнага спаду, то варта адзначыць, што ў разгледжаных вышэй даследаваннях не прыводзіцца дзеля параўнання статыстычныя матэрыялы адносна дэмографічнай сітуацыі ў іншых рэгіёнах Усходняй і Цэнтральнай Еўропы і фактычна інтараўся ўплыў на дэмографічныя працэсы пандэміі, якія нярэдка сутрасалі ў той час гэтых рэгіёнаў.

Таксама даследчыкамі не ўзгадвалася думка М.Доўнар-Запольскага, што ўзмацненне ціску на сялянства з боку памешчыкаў стала магчымым пасля ўключэння беларускіх земляў у склад Расейскай імперыі з яе магутным паліцыйскім апаратам, калі землеўладальнікі сталі актыўна звяртатца па дапамогу да дзяржаўных улады падчас канфліктаў са сваімі прыгоннымі. Неабходна адзначыць, што выпадкі рэзкага пагаршэння становішча сялян, голад і вялікія людскія страты ад эпідэмій, нярэдка здараліся і сярод дзяржаўных сялян ужо пасля пераводу іх з гаспадарчага кіравання на грошовы аброк, г.зн. пасля скасавання паншчыны. Гэта сведчыць аб немагчымасці расплюмачыць азначаную з'яву толькі ўплывам прыгонных адносінаў, трэба ўлічваць таксама факттар цывілізацыйнага развіцця беларускай вёскі, зараджэнне медыцынскага абслугоўвання, з'яўленне лекавых прэпаратаў, прадметаў гігіёны, пашырэнне асветы і г.д. Што ж датычыць другой паловы 19 ст., дык туттэйсі пра пагаршэнне становішча сялян выразна супярэчыць гісторычным фактам – бурны дэмографічны рост, павышэнне ўраджайнасці сялянскіх палеткаў, рост асветы сярод вясковага насельніцтва і г.д.

Галоўнай жа бядой савецкай гісторыяграфіі сялянства, на нашу думку, з'яўлялася адсутнасць у навуковых даследаваннях гэтага самога селяніна, заступнікам якога так горача дэкларавала сябе марксісцкая гісторычная навука. Даследаванні перапоўнены безліччу лічбоў і статыстычных табліцаў, але там вельмі рэдка сустракаюцца прозвішчы звычайных вясковых жыхароў. Нарэшце, практична ўсе манаграфіі пасляваеннага часу былі напісаныя на рускай мове, а не на мове галоўных герояў даследавання. Такім чынам, гісторыкі выступалі як бы ад імя нейкага ананімнага абстрактнага селяніна, жыццё якога несупынна пагаршалася, і які ўсё больш зацяптаў бунтаваў супраць уладаў і памешчыкаў. Трэба яшчэ раз агаварыцца, што ў БССР толькі падобны падыход і быў магчымы, а пісаць гісторыю вёскі інакш даследчыкам папросту не дазволілі. Тому і даведацца, як жа ў рэчайнасці жыў, і што думаў пра сваё гаротнае жыццё сам беларускі селянін у часы Расейскай імперыі, з працаў савецкіх гісторыкаў мы не зможам. Калі ўжо ў 1980-х гадах выдатны беларускі гісторык Мікалай Улашчык паспрабаваў выдаць сваю кнігу “Была такая вёска” – першае, па-сутнасці,

мікрагістарычнае даследаванне беларускай вёскі, заснаванае, праўда, у большай ступені на асабістых успамінах аўтара, дык у Маскве яго праланову адкінулі, як “мелкотемье”. У БССР жа падобная спроба была б яшчэ болей безнадзейнай, паколькі аб’екты ўнае мікрагістарычнае даследаванне адразу б паставіла пад сумненне большасць агульнапрынятых гістарычных схемаў.

Савецкая гісто́рыя́ абы́налі проблему сам асвядомасці беларускага селяніна, яго сацыяльной, канфесійной і этнічнай і самаідэнтыфікацыі. Амаль не разглядалася нацыянальная і канфесійная палітыка расейскіх уладаў адносна вясковага насельніцтва. А без гэтага немагчыма сур'ёзна даследаваць пачаткі працэсу фармавання беларускай нацыі, як нацыі і сучаснага тыпу. Гэтая тэмата́ка як бы аддавалася на водку этнографам, але і ў беларускай савецкай этнографіі, зразумела, не атрымала належнага асвялення з тых жа ідэалагічных прычынаў. Не атрымала асвялення і проблема вясковай інтэлігенцыі, вясковага духавенства, стасунку сялян з жыдоўскімі гандлярамі і карчмарамі, урэшце з панамі-дзедзічамі і эканомамі (паколькі ў савецкіх гісторыяках гэтыя адносіны паказаны спрошчана і схематычна). Іншымі словамі, у савецкі перыяд дамінавала сацыяльна-еканамічная гісторыя сялянства, але не было сацыяльной гісторыі, ці, лепш сказаць, соцыякультурнай. Напісанне гэтай гісторыі з іншых метадалагічных хпадых доўз'яў ляеца важным заданнем сучасных беларускіх гісторыкаў. Але, разам з тым, варта яшчэ раз падкрэсліць, што савецкая гісторыяграфія беларускага сялянства мела і істотныя набыткі, якія становяць досьць грунтоўны падмурок для сённяшніх даследчыкаў, і умоўны працэнт аб’ектунасці, калі можна так сказаць, быў ту ту сё ж значна вышэйшы, чым у многіх іншых на кірунках беларускай савецкай гісторыяграфіі.

Пытанніда Сяргея Токця

Аляксандар Краўцэвіч (Гародня): Цалкам згодны, што ў савецкай гісторыяграфіі аграрнай проблематыкі адсутнічала асаба селяніна. Але ці магло быць інакш? Ці магла гэтая асаба прысутнічаць у беларускай савецкай гісторыяграфіі?

Андрэй Кіштымаў (Менск): Сапраўдным класікам беларускай савецкай гісторыяграфіі па аграрных проблемах з’яўляецца Вячаслав Панюціч. Як Вы лічыце, пазнала б сябе беларуская вёска ў працах В.Панюціча, каліб яна з імі пазнаёмілася? Ці існуе розніца паміж гісторыяй вёскі і гісторыяй сялянства ці гэта тое ж самае?

Дарота Міхалюк (Горынь, Польшча): Цікавыя даследаванні ў галіне дэмографіі зараз праводзяцца ў Польшчы. Іх распачала доктар Гейштаро-

ва, а цяпер існуе цэлая школа па вывучэнню дэмографічных проблемаў. Трэба назваць апрош Гейштаровай гісторыкаў Куклу, Мікульскага ды інш. Хачу запытаць, ці праводзіліся ў Беларусі даследаванні вясковай сям'і, якая доўгі час жыве на адным месцы. На мой погляд, Беларусь з'яўляецца якраз краінай, дзе падобныя даследаванні можна праводзіць у дачыненні, напрыклад, да трохпакаленняў сялянскай сям'і на фоне больш шырокіх гісторычных даследаванняў. У Польшчы не так даўно выйшла вельмі цікавая праца Ірэны Матуз, прысвечаная пераменам у беластоцкай вёсцы. У працы разглядаюцца перамены, як у вёсцы наогул, так і ў асобнай сям'і, у т.л. змены традыцыяў.

Адказы Сяргея Токія

Адказ Аляксандру Крашэвічу: Напэўна, у савецкі час асаба селяніна не магла стаць прадметам аб'ектыўнага гісторычнага даследавання. І ў гэтым беларускія гісторыкі нічым не адрозніваліся ад іншых савецкіх даследчыкаў. Аднак, калі разглядаць працу М.Улашчыка *Предпосылки крестьянской реформы...*, мы ўбачым шмат прыкладаў, якія ажыўляюць гэтую кнігу. В.Панюціч і К.Шабуня, пры ўсёй павазе да іх, пісалі інакш. Што датычыць кнігі М.Улашчыка *Была такая вёска*, то яна проста не належыць да савецкай гісторыяграфіі, хоць і была напісаная ў тыя гады. Гэтая праца, збудаваная пераважна на асабістых успамінах, дае сённяшняму чытачу значна больш ведаў пра беларускую вёску канца 19 – пачатку 20 ст., чым амаль уся гісторыяграфія БССР.

Адказ Андрэю Кіштымаву: Думаю, што беларускія селянін, калі б чытаў працы Панюціча, то не пазнаў бы ні вёскі, ні сябе. Па меншай меры, тое, што калісьці распавядаў мой дзед пра жыццё парабкаў, вельмі адрознівалася ад карціны В.Панюціча. Парабкі часцяком жылі багацей за сялянаў, што мелі сваю зямлю. Аднак іх сацыяльны прэстыж быў вельмі ніzkім, бо калінехта не меў сваёй зямлі, то не лічыўся гаспадаром і не лічыўся нават самастойным мужчынам.

Гісторыя вёскі адрозніваеца ад гісторыі сялянства, хоць шмату чым яны перасякаюцца. Напрыклад, класічная праца Т.Знанецкага *Польскі сялянін у Амерыцы* належыць да гісторыі сялянства, якое, трэба дадаць, мае пэўны статус і перажывае эпоху пераменаў. У той жа час даследаванні, прысвечаныя гісторыі жыдоў-карчмароў або вясковаму духавенству, належаць ужо да гісторыі вёскі. Але ў той жа час без гісторыі сялянства немагчыма пісаць гісторыю вёскі. Жыд-карчмар, “бациушка” або вясковы настаўнік – гэта ўсё ж такі асобы другога плану.

Адказ Дароце Міхалюк: Наколькі я ведаю, гісторыка-дэмографічным даследаваннем сёння займаецца В.Насевіч. Гэта гісторыя мясцовасці Ко-

раньшчына ў Лагойскім раёне, якая ўключае ў сябе таксама вывучэнне сям'і. Прызнаюся, што і я спрабую праводзіць падобныя даследаванні вёскі Бершты Гарадзенскага раёна. Між іншым, мяне цікавяць асобныя сем'і і тыя перамены, што адбыліся на працыту трохпакаленняў. Гэта вельмі складаная праца, бо трэба апрацаваць вялізарную колькасць крыніцаў, ведаць методыку даследавання метрычных кнігаў, інвентароў. У цэлым, у Беларусі гістарычная дэмографія знаходзіцца на даволі ніzkім узроўні. А калі парадунаць яе ўзровень, напрыклад, з Польшчай, то можна казаць, што ў нас наогул ніяма таکой навукі. Гістарычная дэмографія – адзін з ключавых накірункаў гісторыі 19 ст., бо яна мае непасрэдны выхад на праблему мадэрнізацыі грамадства. А вельмі часта айчынныя даследчыкі абмяжоўваюцца простым указаннем, напрыклад, колькі сялянаў было ў сярэдзіне 19 ст. і колькі іх налічвалася ў канцы стагоддзя. Механізм гэтага працэсу не даследаваны. Канешне, гэта вельмі працаёмкі працэс. Калі я вывучаў праблему напрыкладзе вёскі Бершты, то прыйшлося вывучаць метрычныя кнігі за 40 гадоў, рабіць дыяграмы, падлічваць узровень смяротнасці і г.д. Але рабіць гэтую працу неабходна.

Рэпліка Андрэя Кіштымава: Калі я стаў ішо пытанніе наконт розніцы паміж гісторыяй сям'і і гісторыяй сялянства, я якраз і чакаў адказу, тыпу, “гісторыя вёскі – гэта больш шырокая панянце, але без гісторыі сялянства яна абы сціся не можа”. Безумоўна, гісторыя вёскі – гэта гісторыя вясковага духавенства, гісторыя мясцовай карчмы і г.д., але я хачу адзначыць і тое, што для савецкай гісторыяграфіі быў характэрны разрыў паміж гісторыяй вёскі і гісторыяй маёнтка. На апошні ўвага звязталася толькі зредку. Хоць на самой справе існавала моцная сацыяльна-эканамічная сувязь паміж імі. Варты адзначыць, пры вывучэнні эпохі сярэднявечча, гісторыя вёскі і маёнтку не раздзяляюцца нават савецкімі даследчыкамі. А вось, пачынаючы з пачатку 19 ст., вёска аддзяляецца ад маёнтка. На мой погляд, нават пасля адмены прыгоннага ладу сувязь паміж маёнткам і вёскай па-ранейшаму існавала. Сымбіёз двухэканомік, двух, па сутнасці, розных светаў працягваў існаванне. Штучны разрыў, які прынесла савецкая гісторыяграфія, захоўваецца і сёння. Між тым даўно пара разглядаць іх разам, у комплексе. Толькі гэта дазволіць напісаць навуковую аграрную гісторыю Беларусі.

ДАСЛЕДАВАННЕ ГІСТОРЫІ ШЛЯХЕЦКАЙ СЯМ’І: навыкарыстаныя магчымасці беларускай гістарыяграфіі

Еўрапейская гістарыяграфія мае на сённяшні дзень больш за трыццацігадовы вопыт у даследаванні гісторыі сям’і. Гэта тэма з’яўляецца актуальнай і распрацоўваецца пры вывучэнні розных краінаў і грамадстваў. Вельмі часта даследаванне носіць міждысцыплінарны характар з выкарыстаннем падыходаў такіх науак як гісторыя, сацыялогія, этнографія, антропалогія, псіхалогія. Сям’я як сацыяльны інстытут – шматгранная з’ява, таму яе можна вывучаць у розных аспектах. У традыцыйным грамадстве яна займае важнае месца і часта выконвае функцыі, якія сучаснае грамадства перадало ўраду, рэлігіі і школе¹. Вывучэнне гісторыі сям’і ў такім грамадстве дае магчымасць прасачыць унутраныя сувязі паміж рознымі сферамі жыцця. На жаль, беларуская гістарыяграфія не надала дадзенаму інстытуту адпаведнай увагі і не выкарыстала магчымасці для яго даследавання. У гэтым артыкуле будуць разледжаны еўрапейскія тэндэнцыі ў даследаванні сям’і і паказана сітуацыя, якая склалася ў гэтай сферы ў перыяд БССР.

Багатая метадалагічная і крыніцазнаўчая база дазволіла еўрапейскім гісторыкам распрацаваць разнастайныя накірункі ў вывучэнні інстытута сям’і. Адзін з важнейшых – гэта выпрацоўка тэрміналогіі па гісторыі сям’і. Былі дадзены розныя інтэрпрэтацыі самаму тэрміну сям’я, гэтай сацыяльной, функцыянальнай і ідэалагічнай адзінцы грамадства². У замежнай літаратуры выклікала палеміку праблема сацыяльнага і біялагічнага сваяцтва. Усё ж такі гісторыкі прызналі, што сваяцтва гэта не толькі біялагічны факт, але і спосаб асэнсавання сацыяльных сувязяў. Гэта спецыфічная для кожнай культуры ментальная сістэма мае ўніверсальнае ўжыванне ў галіне структуравання сацыяльных сувязяў любога тыпу. Да сваяцтва даследчыкамі былі прылічаны храстніцтва, гільды і іншыя аб’яднанні. Найбольш

¹ Leslie G.R. The Family in Social Context. New York; Oxford, 1982. P. 6.

² Fox B.J., Luxton M. Conceptualizing “Family” // Family Patterns, Gender Relation. Toronto, 1993. P. 21.

інтэнсіўна ў апошнія гады вывучалася духоўнае сваяцтва³. Акрамя гэтых тэрмінаў дыскутуваліся і іншыя: функцыі сям'і, структура сям'і і г.д. У выніку палемікі склаўся тэрміналагічны аппарат па сям'і ў розных грамадствах эпохах. Пры гэтым даследчыкамі выкарыстоўваліся як гістарычныя тэрміны, так і тэрміны з антралогіі, псіхалогіі, сацыялогіі і іншых навук.

Актыўна распрацоўвалася праблема ўзаемасувязі паміж грамадскім ладам і сям'ёй, яе структурай. Найбольшы шлён гэта прынесла пры вывучэнні індустрыйнага грамадства і ролі сям'і ў ім. Працы М.Андэрсана, Т.Харэван, Р.Зідзера вельмі добра праілюстравалі дадзены аспект⁴. Шлюб вызначаны гісторыкамі як базавы элемент, з якога пачынаецца сям'я. На прыклад, Дж.Гудзі прасачыў фармаванне і развіццё шлюбу ў Еўропе. У яго працы прадстаўлены разнастайныя аспекты дадзенай тэмы: легітымнасць шлюбу, пасаг, ступені сваяцтва і інш.⁵ Шлюбныя стратэгіі іхульні на сацыяльную структуру грамадства прааналізаваў Д.Сабіян. На яго думку, шлюб – гэта складаная сістэма абмену, у якую быў уключаны сваяцтва, фінансавыя гарантыв, апека, зямельныя продаж і інш.⁶ Важным накірункам у гісторыі сям'і стала вывучэнне гісторыі дзяцінства. Класічнай працай з'яўляецца кніга Ф.Ар'еса “Дзіцё і сямейнае жыццё пры старым ладзе”⁷.

Гэты невялікі пералік працаў сведчыць пра дасягненні еўрапейскіх гісторыкаў у вывучэнні гісторыі сям'і. У Англіі нават быў распрацаваны падручнік па метадалогіі даследавання сям'і⁸. Напрацаваная факталагічная і метадалагічна база дазволіла даследчыкам больш дэтальнайа разглядэць грамадства і працэсы ўнутры яго, выявіць новыя прычынна-следчыя сувязі. Сям'я стала разглядацца ў палітычным, эканамічным, сацыяльным, культурным, рэлігійным і іншых кантэкстах, што значна ўзбагаціла сусветную гістарычную навуку. Зараз еўрапейскія даследчыкі выйшлі на ўзровень падтрымкі сямейных структур у розных краінах. Недастатковая даследаванасць дадзенай тэмы ў беларускай навуцы не дазваляе разглядаць яе ў еўрапейскім кантэксьце.

³ Юссен Б. Родство искусственное или естественное? Биологизм в культурно-исторических концепциях родства // Человек и его близкие на Западе и Востоке Европы (до начала Нового времени). Москва, 2000. С. 84-104.

⁴ Муравьев М.Г. История брака и семьи: западный опыт и отечественная историография // Семья в ракурсе социального знания. Сборник научных статей. Барнаул, 2001. С. 9-10; Зидер Р. Социальная история в Западной и Центральной Европе (конец XVIII-XX вв.). Москва, 1997.

⁵ Goody J. The Development of the Family and Marriage in Europe. Cambridge, 1983.

⁶ Sabean D.W. social Background to Vetterleswirtschaft: Kinship in Neckarhausen // Rudolf Vierhaus et al. Frühe Moderne? Göttingen, 1992. P. 113-132.

⁷ Ар'ес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. Екатеринбург, 1999.

⁸ Handbook of Family Measurement Techniques. Instruments and Index. Vol. 3. London; New Delhi, 1994.

У абагульняючых працахпольскай гісторыяграфіі Я.Быстрания, З.Кухо-віча, А.Брукнера, М.Багуцкай⁹ сям'я разглядалася якадзін з бакоў прыватнага жыцця. У якасці недахопаў трэба адзначыць, што, прадстаўляючы Рэч Паспалітую як адзіную дзяржаву, аўтары харектарызувалі сям'ю Кароны і ВКЛ амаль аднолькава, дыферэнцыруючы іх толькі па мясцовых традыцыях. Часта высновы наконт спецыфікі шляхецкай сям'і ў Кароне падмацоўваліся прыкладамі з жыцця сем'яў шляхты ВКЛ. Між тым крыніцы сведчаць, што шляхецкая сям'я ВКЛ мела сваю адметнасць, якая была сфармавана пад упрыгам заканадаўства, мясцовых традыцый, звычаёвага права, культурных і рэлігійных плыніяў і іншых фактараў. У працах адсутнічае аналіз прыватнага справаводства, не разглядаецца сямейнае право ВКЛ і інш.

Грунтоўнымі з'яўляюцца працы польскага прафесара Ю.Бардаха па свецкаму шлюбу і ўсынаўленню ў ВКЛ. Ён прадставіў таксама погляды на свецкі шлюбу расейскай гісторыяграфіі 19 – пачатку 20 ст. Свецкі шлюб гісторык разгледзеў як з'яву ва ўсіх яго асаблівасцях, паказаў стаўленне царквы да такога тыпу шлюбу і працэс яго скасавання. Захаванне нявенчанага шлюбу ў шляхецкім асяроддзі ВКЛ да канца 16 ст. аўтар патлумачыў слабымі пазыцыямі праваслаўнай царквы ў грамадстве. А ў прававым плане існаванне гэтага шлюбу стала немагчымым толькі пасля прыняцця Статута 1588 г., які ўвёў жорсткія санкцыі супраць яго¹⁰. Гэта праца застаецца адзінай і лепшай распрацоўкай па праблеме свецкага шлюбу ў ВКЛ. Тоё самае можна сказаць і пра даследаванне Ю.Бардаха, прысвечанае ўсынаўленню. Гэты інстытут існаваў ў шляхецкім грамадстве ў 15 – пачатку 16 стст. Практыка-ваўся ён сярод бяздзетных сем'яў і ў выпадках, калі ўласныя дзеци ці сваякі адмаўляліся даглядаць за старымі бацькамі. Адаптаваны захоўваў ўласнае прозвішча. За свае паслугі ён атрымліваў 1/3 маёмасці прыёмных бацькоў. Усынаўленне мела спачатку сямейныя харектар і было набліжана да бацькоўства і сыноўства паміж адаптуючым і адаптаваным. Потым яно набыло маёмасныя харектар: прыёмны сын наследаваў маёмасць бацькоў¹¹.

М.Качэрска прадставіла шляхецкую сям'ю як грамадскую группу, пад-кresslіа эндагамію шляхецкага стану. Даследчыца прааналізавала рэгуляванне шлюбу каталіцкай царквой, маёмасныя дачыненні ў шлюбе, ролю

⁹ Bystroń J.S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI-XVIII. Warszawa, 1994; Kuchwicz Z. Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI-XVIII wieku. Warszawa, 1993; Bogucka M. The Lost World of the “Sarmations”. Customs as the Regular of Polish Social Life in Early Modern Times. Warszawa, 1996; Brückner A. Dzieje kultury Polskiej. Warszawa, 1958.

¹⁰ Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa małżeńskiego ludności ruskiej Wielkiego księstwa Litewskiego (XV-XVII wieku) // Czasopismo Prawno-Historyczne. 1963. Т. XV. Z. I. S. 85-148.

¹¹ Bardach J. Adopcja w prawie Litewskim XV-XVI w. Wilno, 1970.

мужа і жонкіў сям’і, функцыі сям’і ў грамадстве¹². Наогул, у польскай гісторыяграфіі быў найбольш распрацаваны прававы накірунак у гісторыі сям’і.

У беларускай гісторыяграфіі назіраліся зусім іншыя тэндэнцыі. Нельга сказаць, што тэма сям’і была пад забаронай. На “ячэйку грамадства” звярталася шматувагі. Напрыклад, С. Вальфсон пры вывучэнні гэтага інстытуту выкарыстоўваў класавы падыход. Ён аналізаваў сям’ю ў розных эпохах – ад рабаўладальніцкай да савецкай, не абмінуўшы феадальнай. Ягоная харарактрыстыка феадальнай сям’і найбольш адпавядае тыпу шляхецкай сям’і. Паводле С. Вальфсона, арганізацыя і гаспадарка сям’і поўнасцю залежала ад адпаведнай класавай групоўкі. Сям’я феадала была адлюстраваннем яго пазіцыі ў грамадстве. Аўтарам прасочваецца залежнасць сям’і ад асяроддзя. Па-першае, на яе ўплывала дзяржава, зацікаўленая ў гаспадарчым развіцці, росце насельніцтва інепарыўнай манагаміі. Па-другое, гэтаму спрыяла царква, якая ператварыла манагамію ў адзіны дапушчальны шлюбны інстытут¹³. Для шляхецкай сям’і ў Беларусі 16 – 17 ст. таксама былі харарактэрныя вылучаныя рысы, бо шляхта адносілася да вышэйшых колаў грамадства ВКЛ. Яе эканоміка базавалася на феадальнай сістэме гаспадарання.

Аднак не ўсе высновы С. Вальфсона адпавядаюць тыпу шляхецкай сям’і. Для шляхціца ВКЛ сям’я не была аб’ектам улады, дзе ён падаўляў усіх. У адрозненне ад большасці еўрапейскіх краінай у жанчына ВКЛ займала даволі высокія пазіцыі. Не ўсе вылучаныя аўтарам крытэрыі для феадальнай сям’і можна прымаць сёння. Вызначаная схема ўзаемадзеяння сям’і і грамадства спрошчаная, бо разглядаецца ў рамках аднаго метадалагічнага падыходу. Яна ў вульгарызованай форме прадстаўляе інстытут сям’і.

Мэтанакіраваных даследаванняў у БССР па гісторыі шляхецкай сям’і амаль не вялося. Можна прывесці толькі адзінкавыя працы, якія краналігеты накірунак. Асобныя артыкулы У. Пічэты былі прысвечаны феадальным уладанням, інстытуту апекі, зямельнаму праву¹⁴. Яны ў некаторай ступені асвятлялі асаблівасці шляхецкай сям’і ў заканадаўстве і эканоміцы. У працы “Феадальнае ўладанне ў 15 – 16 стст. у Вялікім княстве Літоўскім” У. Пічэта разглядзеў манографіі М. Любайскага, М. Доўнар-Запольскага, І. Маліноўскага і інш., якія тычыліся праблемы феадальнай маёвасці. Асноўная ўвага надавалася ўмоўнаму і застаўному землеўладанню. Непасрэднае дачыненне да гісторыі шляхецкай сям’і таксама меў артыкул “Да гісторыі апякунскага права ў Літоўскім Статуте 1529 г.” У ім, пачынаючы з “Рускай Праўды”, аналізуецца інстытут апекі, паводле якога асноўным апекуном пасля смерці

¹² Koczerska M. Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. Warszawa, 1975.

¹³ Вальфсон С. Сям’я і шлюб у іх гістарычным развіцці. Мн., 1937. С. 105-108.

¹⁴ Пічэта В.І. Беларуссия и Литва XV-XVI вв. Москва, 1961. С. 183-212, 456-472, 473-486.

бацькі становілася маці, пакуль не выходзіла замуж другі раз. У гэтым выпадку апека пераходзіла да сваякоў і працягвалася да паўналецца дзяцей. Асноўная функцыя апекуна – наглід за гаспадаркай і дзецьмі. Пры дрэнным выкананні сваіх абязязкаў ён павінен быў кампенсаваць страты. Гэтыя палажэнні сустракаюцца ў прывілеях і Статуте ВКЛ 1529 г., дзе яны былі пашыраны і ўдасканалены. У дастатутавы перыяд права апекі складвалася паступова, рашэнне па гэтым контрымалася вялікім князем або Панамі-Радай. УПічэта даказаў, што не заўсёды пасля шлюбу жанчына адхілялася ад апекі. Гісторык разледзеў парадак перадачы маёmacі ў апеку і вяртання з яе. Ён лічыў, што Статут ВКЛ 1529 г. ніога новага ў парадунні з судовай практыкай не ўнёс, а толькі зацвердзіў склаўшуюся сістэму, большшetailна прадставіў усе этапы інстытута апекавання і адказнасці за яго.

Праца “Зямельнае права ў Статутах 1529 і 1566 г.” прысвечана спадкамству ў шляхецкай сям’і. На думку УПічэты, з’яўленне артыкулаў па зямельнаму праву ў першым Статуте выклікана неабходнасцю кадыфікацыі парадку спадкамства ў шляхецкай сям’і. Дзяржава сачыла, каб нерухомая маёmacі заставалася ў руках айчынных землеўладальнікаў і не трапляла да іншаземцаў. Шляхецкая маёmacі канфіскавалася толькі ў выпадку дзяржаўнай здрады. Аўтар звяртаў увагу, што шляхцянка, якая выходзіла замуж за мяжой, губляла права на нерухомую маёmacі, а пасаг атрымлівала ў грошах ірэчах. Аднак, ён заўважыў, што Статут 1566 г. пакідаў нерухомую маёmacі за дзяўчынай, якая выйшла за іншаземца, які быў на службе ў ВКЛ. УПічэта парадунаў артыкулы Статутаў 1529 і 1566 гг. па адхіленню ад спадчыны і адзначыў, што другі Статут улічваў значна больш аbstавінаў. Дадзеная праца таксама закранала парадак размеркавання і спадкамства шляхецкай сям’і. Згаданыя працы не малі вычарпальна адказаць на ўсе пытанні адносна шляхецкай сям’і. Яны краналі толькі прававы аспект праблемы, які не заўсёды пацверджваўся судовымі справамі. Аднак гэтыя даследаванні малі стаць добрай асновай для больш глыбокага вывучэння шляхецкай сям’і.

З Капыскі ўдзяліў увагу дакументам па эканамічнай гісторыі шляхецкай сям’і, сярод якіх былі інвентары, дакументы ўліку прыбыткаў і выдаткаў, падатковыя дакументы, пазыкі¹⁵. Даследчык адзначыў, што пазыка стала харектэрнай рысай грашовага бюджету пануючага саслоўя і часта мела вялізарныя памеры. Ён прааналізаваў інвентары, якія складаліся ў выпадку продажу, перадачы ў часове карыстанне, пры рэвізіі, правядзенні валочнай памеры, складанні судовай справаўладачы.

У 80-х гг. 20 ст. увагу на шляхецкую сям’ю звярнуў Адам Мальдзіс. Каштоўнасць яго працы ў тым, што ён з дапамогай мемуараў і ўспамінаў паказаў паўсядзённае жыццё людзей. Ён жа пазнаёміў шырокасць кола чы-

¹⁵ Копыскій З.Ю. Источниковедение аграрной истории Белоруссии. Минск, 1974.

тачоў з працамі польскіх гісторыкаў З.Куховіча і Я.Быстроня, але пры гэтым перанёс многія высновы, якія тычыліся польскай шляхты, на шляхту ВКЛ¹⁶. Для свайго часу праца стала прарывам у науцы.

У савецкі час друкаваліся зборнікі артыкулаў, дзе былі сабраныя новыя на той час дэмографічныя распрацоўкі замежных даследчыкаў¹⁷. У прыватнасці, была надрукавана класічная праца Пітэра Ласлета “Сям’я і гаспадарка: гістарычны падыход”, дзе прадстаўленая сусветна вядомая класіфікацыя тыпаў сям’і¹⁸. Аднак беларускія гісторыкі і этнографы не сталі яе шырока выкарыстоўваць у сваіх працах. У тым жа зборніку быў змешчаны артыкул Джоя Хаджнала “Еўрапейскі тып шлюбу ў рэтраспектыве”. Аўтар аналізуваў еўрапейскі і ўсходні тыпы шлюбу, адзначаў прычыны іх узнікнення і краіны, дзе яны замацаваліся¹⁹. Дадзеныя зборніку ў большасці былі прысвечаны статыстычным даследаванням. Яны змяшчалі не толькі тэматычныя, але і метадалагічныя артыкулы. На іх падставе можна было рабіць уласнае даследаванне. На тэрыторыі СССР дэмографічны падыход выкарыстоўвалася толькі даследчая група пад кіраўніцтвам Х.Палі²⁰. Наступная серыя выданняў была прысвечаная шлюбу ў розных народаў свету²¹. Яна грунтавалася на даследваннях шлюбных хабрадаў, звычаяў і традыцый.

У беларускай гістарыяграфіі замацаваўся этнографічны падыход да гісторыі сям’і²². Тут не імкнулася ўжываць метады сацыякультурнай атрапалогіі, узбагачаць метадалагічную базу. Галоўным прадметам вывучэння стала сялянская сям’я, што ў сваю чаргу выкressліла з даследавання сем’і прадстаўнікоў іншых саслоўяў, у тым ліку і шляхецкага. У выніку паніцце беларускасці было звужана да паніцця сялянскасці. На думку Я.Запрудніка, гэта стала псіхалагічнай перашкодай на шляху Адраджэння, усведамлення

¹⁶ Мальдзіс А. Беларусь у ліосгэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя. Нарысы быту і звычаяў. Мн., 1982.

¹⁷ Брачность, рождаемость, семья за три века / под ред. А.Г. Вишневского и И.С. Коня. Москва, 1979; Брак и семья. Демографический аспект / подред. А.Г. Волкова и Л.Е. Дарского. Москва, 1975; Изучение мнений о величине семьи / под ред. А.Г. Волкова и Л.Е. Дарского. Москва, 1971; Рождаемость. Проблемы изучения / под ред. Л.Е. Дарского. М., 1976.

¹⁸ Ласлett P. Семья и домохозяйство: исторический подход// Брачность, рождаемость, семья за три века / подред. А.Г. Вишневского и И.С. Коня. Москва, 1979. С. 132-157.

¹⁹ Хаджнал Д. Еўрапейскі тип брачности в рэтроспективе// Брачность, рождаемость, семья за три века / под ред. А.Г. Вишневского и И.С. Коня. Москва, 1979. С. 14-70.

²⁰ Насевіч В. Мікрагісторыя: мінулае ў чалавечым выміярэнні // Беларускі гістарычны агляд. Т. 6. Сшыткі 1-2 (10-11). 1999. С. 145-146.

²¹ Брак у народов Западной и Южной Европы. Москва, 1989; Брак у народов Северной и Северно-Западной Европы. Москва, 1990.

²² Сям’я і сямейны быт беларусаў. Мн., 1990; Курыловіч Г.М. Сям’я // Этнографія Беларусі. Мн., 1989. С. 489-490; Нікольский Н.М. Происхождение и история белорусской свадебной обрядности. Мн., 1956.

сябе паўнавартаснай нацыяй, зачыніла доступ да разумення стратэгічна важных аспектаў мінулага²³. Такі падыход стварыў шмат стэртыяў.

Пасля 1991 г. з'явіліся працы па сямейнаму заканадаўству. Язэп Юхі разгледзеў сямейнае права паводле Статута ВКЛ 1588 г. і праанализаваў парадак перадачы маёmacці ад бацькі і маці. Было вызначана, што маёmacць бацькі перадавалася па мужчынскай лініі, а маёmacць маці дзялілася роўна паміж усімі дзецьмі. Аўтар падкрэсліў, што галоўная мэта сямейнага права – гэта рэгулюванне маёmacных адносінаў. Пры ўладкаванні шлюбу гэта была асноўная тэма, якую абмяркоўвалі бацькі жаніха і нявесты. Слушна вызначаны трывалы і высокі статус шляхцянкі як гаспадыні і ўладальніцы маёmacці, але пры гэтым і адсутнасць у яе палітычных правоў. Падкressлены залежны стан дзяцей ад бацькоў²⁴.

Г.Дзэрбіна ў манаграфіі “Права і сям'я эпохі Рэнесансу” звязала развіццё заканадаўства ВКЛ у 16 ст. з ідэалогіяй Рэнесансу²⁵. У працы прадстаўлена развіццё права ВКЛ у адпаведнасці з агульнаеўрапейскімі працэсамі. Зроблена парайднанне Статута ВКЛ з рымскім правам. Асноўная ўвага сканцэнтравана на шлюбе і маёmacці. Шлюб праанализаваны паводле звычаёвага, кананічнага і свецкага права. Вызначаны этапы шлюбу: падрыхтоўчы, вянчанне, вяселле. Падрабязна ахарактарызаваны прычыны скасавання шлюбу паводле традыцыйнага права – засяроджана ўвага на вене, пасагу, спадакае мстве, апецы. У цэлым была зроблена вялікая праца па аналізу заканадаўчых хрыніцаў ВКЛ, што дало ўяўленне пра маёmacныя дачыненні ў сям'і і статус кожнага яе члена з пункту гледжання права²⁶.

Наогул, гісторыя сямейнага права ВКЛ значна лепш прадстаўлена ў гісторыяграфіі Беларусі. Аднак аналіз права не дае ўяўлення аб тым, як артыкулы Статута дзейнічайні ў судовай практицы, і як складалася прыватнае справаводства.

Даследаванні гісторыі сям'і, якія праводзіліся за межамі СССР, не спрыялі развіццю гэтага накірунку ў беларускай гісторыяграфіі. Ён, фактычна, не выйшаў па-за рамкі этнаграфічных працаў, што прывяло да адставання беларускай навукі ад сусветнай. Таксама не спрыялі развіццю гэтага накірунку гісторычных даследаванняў класавая ацэнка шляхецкага саслоўя і ідэалагічная “неактуальнасць” вывучэння гісторыі ВКЛ.

²³ Запруднік Я. Дваранства і беларуская мова // Беларусіка-Albaruthenica. Кн. 2. Мн., 1993. С.29-30.

²⁴ Юхі Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мн., 1992. С. 193-198.

²⁵ Дербіна Г.В. Право и семья в Белоруссии в эпоху Возрождения // Наш Радавод. Кн. 3. Ч. 3. Гродна, 1991. С. 551; Дзэрбіна Г. Прававы стан сям'і, рэгулюванне шлюбна-семейных дачыненняў у Беларусі эпохі Рэнесансу // Проблемы конституционализма: Гендерные вопросы в сфере права. Сборник научных трудов. Вып. 2. Мн., 1998. С. 17.

²⁶ Дзэрбіна Г. Права і сям'я эпохі Рэнесансу. Мн., 1997.

Вольга Ямкова (Кіїв)
аспирантка гісторичного ф-ту
Кіївського національного університету
ім. Тараса Шевченка

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ МІЖВОЕННОЇ УКРАЇНСЬКОЇ І БІЛОРУСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ*

Українська та білоруська міжвоєнна еміграція – це трагічна сторінка історії України та Білорусі. Адже у період між Першою та Другою світовими війнами територію своєї Батьківщини змушені була залишити значна кількість як українців, так і білорусів. Однак, причини, які змусили емігрувати в той час за кордон наших співвітчизників, були дещо різними.

Українська міжвоєнна еміграція – це еміграція військова та політична, яка є результатом поразки національно-визвольної боротьби на Україні 1917–1920-х рр. В цей час за кордон змушені були емігрувати близько 100 тис. українців – активних учасників цих подій: керівників діячів та лідерів Української Центральної Ради, Гетьманської держави, Директорії Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки; солдаті та офіцерів обох українських армій; службовців державного апарату та їх родин; значної частини членства тодішніх політичних партій; представників національно-свідомої наукової і культурної інтелігенції. Вони емігрували разом з установами та уряду та військама та їх армії. Центрами скупчення міжвоєнної української еміграції стали Франція, Німеччина, Італія, Англія. Однак, вважаючи своє становище емігрантів тимчасовим, яке неодмінно мусить змінитись їхнім поверненням на незалежну батьківщину, головні еміграційні хвилі з Центральної та Східної України, Галичини та Буковини були спрямовані у найближчі сусідні європейські країни, зокрема Польшу, Чехословаччину, Румунію. Розпорощившись по багатьох європейських країнах, українські емігранти, проте, не перетворились на безлику людську масу, а виявили достатні внутрішні сили для самоорганізації і не припинили політичної діяльності, спрямованої на відродження української державності. В еміграції продовжили діяльність екзильні уряди УНР та ЗУНР, старі та новоутворені політичні партії, а великим досягненням українців було створення в основних мігрантських центрах численних громадських, культурно-освітніх та наукових установ, організацій, гуртків тощо.

* У сувязі з специфікай артыкула спасылкі змешчаныя пасля тэксту.

Ситуація із білоруською еміграцією у міжвоєнний період істотно відрізнялася від української. Білоруська еміграція - це еміграція переважно трудова і в меншій мірі політична. Трудова еміграція була викликана складним економічним становищем здебільшого на західnobілоруських землях, коли в умовах іноземної колонізації склалися несприятливі умови для життя і праці. В 1921–1939 рр. – 180–250 тис. чол. із Західної Білорусі виїхали переважно до Канади, США, Франції, Латвії, Литви, Аргентини, Бразилії, Австралії, одиниці – до країн Африки та на Далекий Схід пошуках кращої долі та заробітку.

Політична еміграція була явищем новим для білоруського народу і для національного руху. Причина, яка дала початок білоруській політичній еміграції – стійкість ідеологічних переконань національного активу, тієї його частки, яка не визнавала іншої форми державності Білорусі, як лише її повнанезалежність у формі Білоруської Народної Республіки. Міжвоєнні білоруські емігранти – це активні діячі і прихильники уряду БНР, учасники Слуцького повстання 1920 р., а також молодь, переважно діти селян із Західної Білорусі, які в умовах політичного режиму Другої Речі Посполитої не мали можливості отримати на батьківщині вищу освіту, тому виїжджали на навчання до країн Західної Європи. Центрами білоруського політичного життя у міжвоєнній Європі були спочатку Берлін, потім Прага та Париж, а в кінці 1930-х років знову Прага.

Безперечно, саме в Чехословаччині, завдяки прихильному ставленню керівників Чехословацької держави, політичних і культурних діячів країни, були створені найсприятливіші умови для життя і діяльності як української так і білоруської політичної еміграції. Чехословаччина – одна із перших країн, яка визнала Білоруську Народну Республіку і надала притулок її лідерам і діячам після поразки БНР. Всебічна матеріальна підтримка уряду ЧСР емігрантів, які перебували у країні, виявилася у проведенні тзв. „російської допомогової акції” в ході якої були утворені національні культурно-освітні та наукові заклади, організації, установи та товариства, які свою активністю збагатили як національну, так і світову науку і культуру.

Цілком нормальним і позитивним явищем для кожного народу є зацікавлення своєю еміграцією. Адже вона, опинившись за межами батьківщини, репрезентувала свою країну у світі, створювала змістовний і привабливий образ своєї нації. Завдяки діяльності міжвоєнної еміграції, українська та білоруська культура отримала достатньо широку популярність на Заході, почала поступово сприйматись як інтегральна і вагома частина європейської культури. Із представників української та білоруської еміграції вийшли відомі представники культури і науки повоєнного покоління, які зробили значний вклад у розвиток як національної літератури, мистецтва, науки, так і зарубіжних країн.

Звертаючись до історіографічного аналізу теми міжвоєнної української та білоруської еміграції, насамперед, потрібно зазначити, що до початку 90-х рр. ХХ ст. як в Україні, так і Білорусі праці, присвячені цій проблемі були практично відсутні. Адже до 1991 р. ця тема в республіках колишнього Радянського Союзу була забороненою, а емігранти офіційно оголошенні буржуазними націоналістами, ворогами та зрадниками СРСР. Лише за останні 10 – 12 років дослідники і науковці отримали можливість вивчати національну еміграцію, як важливу складову історичного розвитку свого народу.

Українська історіографія

З перших років проголошення незалежності в Україні розгорнулися дослідження історії української міжвоєнної еміграції у країнах Європи, США, Австралії, Канади. Проте, найбільший інтерес вітчизняні дослідники виявили до особливостей культурного, політичного та господарського боків життя українських емігрантів саме у країнах Центрально-Східної Європи, що пояснюється чисельністю східноєвропейської української діаспори в цьому регіоні.

Але, починаючи свої дослідження з даної теми українські історики зіткнулися з початковими проблемами. Адже, для того, щоб відтворити повноцінну історію української міжвоєнної еміграції, спочатку необхідно було встановити точну її кількість. Серед дослідників тривалий час продовжувалися дискусії навколо оцінки чисельності емігрантів міжвоєнного часу, як з території Російської імперії, так і України зокрема. Ще більш складним завданням, ніж характеристика кількісних параметрів української міжвоєнної еміграції, виявилася її структурний та соціологічний аналіз. Зокрема, вже перші наукові розвідки українських істориків виявили, що на відміну від російської еміграції, яка була соціально-політичною, і білоруської – здебільшого трудової, українська еміграція в переважній більшості була національно-політичною. То му, важливою працею у цьому напрямку стала монографія В.Трощинського¹, що вийшла 1994 році. В ній вперше в українській історіографії на основі вивчення широкого масиву архівних документів висвітлені витоки, шляхи, способи формування та особливості явища міжвоєнної української політичної еміграції. Також, у монографії згадується освітньо-науковий і видавничий на прямі роботи української еміграції, проте цей аспект культурного життя діаспори практично не висвітлюється, тому що на думку автора, він є предметом спеціального дослідження.

Безпосередньо, дослідженням і аналізу міжвоєнної української військової еміграції (армії УНР і ЗУНР) присвячені праці М.Литвина і К.Наумен-

ка², М.Павленка³, І.Срібняка⁴ та ін. В останнє десятиліття в Україні дослідження міжвоєнної української еміграції стрімко зросло. У цьому напрямку досягнуто вагомих результатів: написано ряд наукових праць, підручників, монографій, публікацій, десятки дисертацій тощо. Необхідно наголосити на тому, що уперше до вивчення української міжвоєнної еміграції звернулися самі ж українські міжвоєнні емігранти – відомі науковці і дослідники. Праці Л.Биковського⁵, М.Галагана⁶, А.Животка⁷, І.Мірчука⁸, С.Наріжного⁹, М.Обідного¹⁰, Л.Шрамченка¹¹ та ін. висвітлюють культурно-освітню, наукову діяльність українських емігрантів та утворених ними науково-просвітніх установ, студентських товариств та організацій.

Середемігрантської літератури велику цінність для дослідження даної теми представляють збірки міжвоєнного періоду¹², які виходили у тих чи інших наукових осередках українців на еміграції. Із них можемо докладніше довідатися про науково-просвітню та видавничу діяльність українців. Наукові дослідження, які з'явилися в Україні в 90-х роках, предметно центрувалися навколо окремих аспектів та проблем з теми української міжвоєнної еміграції. Звертаючись до історіографічного аспекту праць, потрібно відзначити, що свою увагу вітчизняні дослідники звернули на розробку таких основних напрямків цієї теми:

- міжвоєнна українська військова еміграція в країнах Європи (особливості перебування інтернованих і військовополонених українців в таборах Польщі, Чехословаччини, Румунії; культурно-просвітницька та освітня діяльність, національно-патріотичне виховання у середовищі українських інтернованих та ін.). У цьому контексті варто відзначити праці З.Кисіль¹³, М.Литвина¹⁴, М.Павленю¹⁵, Н.Сидоренко¹⁶, В.Трощинського¹⁷; спільну працю українських та зарубіжних дослідників О.Вішки, З.Карпуся та І.Срібняка¹⁸; В.Пришляка¹⁹, І.Срібняка і А.Кунцова²⁰ та ін.
- культурно-освітня та наукова діяльність української еміграції загалом, та діяльності її окремих установ та закладів. Найпомітнішими у цьому напрямку стали праці Т.Бессалової²¹, С.Віднянського²², В.Павленко²³, Г. Саган²⁴, В.Трощинського²⁵, С. та В.Ульяновських²⁶, В.Череватюк²⁷ та ін.
- вивчення історії становлення та розвитку української емігрантської преси у країнах Європи розгортається як окремий напрямок в сучасних наукових дослідженнях. Він представлений працями таких дослідників як С.Горевалов²⁸, М.Грузов та М.Шудря²⁹, Л.Кужель³⁰, Н.Сидоренко³¹, Ю.Шаповал³², О.Школьна³³ та ін.
- важливим і актуальним на сьогоднішній день напрямком даної теми є вивчення історії заснування та діяльність закордонних українських

- архівних центрів. Він представлений низкою публікацій, в яких висвітлено історію заснування та діяльність науково-дослідництва архівних установ на еміграції, а також працю української військової еміграції зі збереження історичних пам'яток періоду визвольних змагань та періоду інтернування. Це, зокрема, праці С.Заремби³⁴, К.Климової³⁵, Л.Лозенку³⁶, В.Михальчука³⁷, Л. Яковлевої³⁸, М.Палієнко та І.Срібняка³⁹ та ін.
- ряд наукових історичних та літературознавчих праць, що з'явилися в Україні протягом останнього десятиріччя, були присвячені українській літературній міжвоєнній еміграції (Празька поетична школа, варшавська літературна група) та окремим її представникам – українським поетам та письменникам. Варто відзначити, що літературна міжвоєнна еміграція – це один із небагатьох аспектів даної теми, який найбільш досліджений та вивчений. Він представлений публікаціями та монографіями О.Веретюк⁴⁰, М.Ільницького⁴¹, Л.Куценка⁴², Н.Лисеню⁴³, Н.Миронець⁴⁴, В.Моренець⁴⁵, Г.Сварник⁴⁶ та ін.
 - напрям біографічних, історико-біографічних досліджень та праць, присвячених аналізові суспільно-політичних поглядів визначних українців-емігрантів теж в останні роки активно розвивається на Україні. Дослідження цього напрямку представлено працями В.Даниленка та О.Добржанського⁴⁷, З. Тіменіка⁴⁸, М.Тимошика⁴⁹, а також окремими колективними роботами⁵⁰.
 - найменш досліджений аспект теми – це музичне та мистецьке середовище української міжвоєнної еміграції в країнах Європи. Він представлений поодинокими публікаціями⁵¹ та чекає на своїх дослідників, які зможуть б достойно оцінити вклад українських митців і музикантів у розвиток національної та світової культури шляхом дбайливого пошуку і вивчення українських мистецьких та музичних пам'яток і написанням повноцінного наукового дослідження.
- Важливе значення для вивчення теми міжвоєнної української еміграції мають документально підтвердженні результати досліджень українських та зарубіжних науковців, які знайшли своє відображення у виданих збірниках праць та матеріалів конференцій, що відбувалися в Україні і за кордоном.⁵² Особливо важливе значення вони мають для розуміння низки аспектів цієї теми, а також її суміжних споріднених проблем.
- Прогалину радянської історичної науки 40 – 80-х років у дослідженнях історії міжвоєнної української політичної еміграції в країнах Європи та Америки заповнюють праці істориків діаспори українського походження Ю.Бачинського⁵³, В.Кубійовича⁵⁴, І.Лисяк-Рудницького⁵⁵, В.Маруняка⁵⁶, М.Марунчака,⁵⁷ Я.Рудницького⁵⁸ та ін.

Суттєвим доповненням до об'ємних діаспорних видань стали біографічні та автобіографічні розвідки та праці, присвячені аналізові супільното-політичних поглядів одного або кількох визначних представників міжвоєнної української еміграції В.Кубайовича⁵⁹, А.Нестеренка⁶⁰, Є.Онацького⁶¹, М.Сосновського⁶² та ін.

Вивченням теми міжвоєнної української еміграції займаються і сучасні, дослідники, зокрема, польські, чеські та словацькі.

Польські наулювці, зокрема Е.Вішка⁶³, З.Карпусь⁶⁴, О.Колянчук⁶⁵, Р.Потоцький⁶⁶, К.Пашкевич⁶⁷ вивчають період інтернування українських і російських військових у таборах Польщі, а також їх культурно-освітню, видавничу працю та діяльністі громадських організацій і товариств в цих таборах. Питання української політичної еміграції у Польщі досліджують М.Папержинська-Турек⁶⁸, Р.Жерелік⁶⁹, Я.Я.Бруський⁷⁰.

Із чеських і словацьких науковців проблематику української еміграції в Чехословацькій Республіці вивчають Й.Вацец⁷¹, Б.Зелінський⁷², А.Моравкова⁷³, А.Мушинка⁷⁴, З.Сладек⁷⁵ та ін., які головну увагу зосередили на функціонування в ЧСР українських освітніх і наулювих закладів та матеріальній підтримці української еміграції в рамках „російської допомогової акції”.

Починаючи з 1993 року в Україні були захищені близько двох десятків кандидатських та декілька докторських дисертацій з історії української військової та політичної еміграції 1920 – 1939 рр. в країнах Європи, її громадсько-політичного, культурного та освітньо-наукового життя. Більшість з цих робіт спрямовувалася на вивчення освітіянського та наукового аспектів культурного процесу в середовищі української еміграції. У переліку сучасних українських наукових рукописів особливу увагу заслуговують дисертації Т.Бублик⁷⁶, Д.Бурім⁷⁷, О.Вагіної⁷⁸, І.Дробота⁷⁹, О.Дудніка⁸⁰, І.Євсесенко⁸¹, О.Заремби⁸², Г.Калінічевої⁸³, Ю.Калічак⁸⁴, З.Кісіль⁸⁵, О.Колянчука⁸⁶, І.Муляра⁸⁷ та Ю.Секунової⁸⁸.

Навіть із цього стислого і далеко не повного переліку праць, які з'явилися в останнє десятиліття на Україні, можна скласти уяву про основні напрямки науково-дослідницької роботи в галузі вивчення історії української міжвоєнної еміграції. Аналіз літератури з цієї теми дозволяє зробити висновок, що в умовах державної незалежності з'явилися реальні можливості для наулювців і дослідників вивчати невідомі і перекрученні сторінки історії української діаспори. Якщо до 90-х рр. ХХ ст. прерогатива з вивчення цієї теми перебувала у руках українських вчених діаспори, то у 90-ті рр. першість пereбирають дослідники наукових та навчальних закладів України.

Більшість проблем і аспектів теми міжвоєнної української еміграції вже достатньо дослідженої. Але, особливу увагу, на наш погляд, українським науковцям необхідно звернути, на детальніше вивчення наукової емі-

грації в країнах Європи та Америки і, зокрема, діяльність українських науково-дослідних установ на еміграції; життя мистецького та музичного середовища еміграції, роль видатних митців та музикантів у розвитку української та світової культури міжвоєнного та повоєнного часу; співпрацю і взаємовідносини між українською та білоруською еміграцією в міжвоєнній Чехословаччині та політика чехословацького уряду по відношенню до емігрантів обох країн в 1920-х – 1930-х рр.

Білоруська історіографія

Аналізуючи комплекс історіографічних праць з історії міжвоєнної білоруської еміграції, відомих нам на сьогоднішній день, слід відзначити, що як і в Україні, міжвоєнна еміграція стала об'єктом вивчення білоруських дослідників і науковців тільки впродовж останнього десятиліття.

Проте, на відміну від української історіографії, де найбільший інтерес дослідники виявили до особливостей культурного, політичного та господарського боків життя українських емігрантів саме у країнах Центрально-Східної Європи, білоруські дослідники розгорнули дослідження національного емігрантського руху у таких країнах як США, Канада, Австралія та в меншій мірі звертаючи увагу на східноєвропейську білоруську діаспору.

З початком 90-х рр. вивчення білоруської еміграції почалося в декількох напрямках: архівні пошуки, вивчення мемуарів, рукописної спадщини емігрантів, а також популяризація і введення еміграції в масову свідомість. Серед перших наукових досліджень останнього десятиліття, в яких автори намагались осмислити білоруську еміграцію як окремий пласт національної культури слід назвати праці Б.Саченко⁸⁹, Т.Єзепової та І.Есмантович⁹⁰. Зокрема, Б.Саченко не у всьому погоджуючись з позицією емігрантів, в той же час відзначає важливе значення емігрантських організацій, товариств та часописів у справі об'єднання білоруської еміграції в країнах перебування.

Одним із перших видань, з якого можна довідатися про міжвоєнну білоруську еміграцію в країнах Європи та Америки, є книга Найдзюка Й. та Косяка І. “Білорусь учора й сьогодні”⁹¹. Це видання складається із книги Й.Найдзюка, вперше виданої у 1943 р. та додаткових розділів, написаних відомим діячем білоруської еміграції І.Касяком. Хоча, як зазначив сам автор Й.Найдзюк, праця “у більшості з’являється компіляційною” та “є популярною, а не науковою...”⁹², але вона знайомить читачів із іншим поглядом на історію Білорусі та є корисною і важливою для вивчення білоруської історії, білоруської справи і для добра білоруського народу.

Важливою часткою історіографічного огляду – є аналіз статей наукових журналів. Саме ці публікації, як правило, стають піонерами у висвіт-

ленні будь-яких проблем, в тому числі і нашої. Особливо, це актуально для білоруської історіографії, тому що стан наукового вивчення теми міжвоєнної еміграції в Білорусі впродовж останніх десяти років визначається публікаціями в періодичній пресі, публіцистичних збірниках тощо.

Особливe місце в дослідженні проблеми білоруської еміграції слід віддати науковому збірнику “Беларусіка-Albaruthenica”, який готує та видає Національний науково-освітній центр ім. Ф.Скарини. Останній є одним із небагатьох в Білорусі, що займається проблемами вивчення білоруської діаспори у світі. Він організовує та проводить міжнародні конгреси білорусистів, наукові конференції, зокрема “Культура білоруського замежжя”, “Білорусько-американські історико-культурні взаємовідносини” та ін., результати та напрацювання яких і поміщені у окремих числах “Беларусіка-Albaruthenica”. Починаючи з 1993 р. на сторінках саме цього збірника найчастіше можна зустріти публікації, присвячені білоруській еміграції, зокрема, міжвоєнній.

Серед статей, поміщених на сторінках “Беларусікі”, привертають увагу публікації Л.Мірачицького⁹³ та Л.Лича⁹⁴. Вони - одні із перших в Білорусії, з яких можна довідатися про життя білоруської громади в міжвоєнній Празі, відомих громадсько-політичних діячів, представників білоруської науки, літератури та мистецтва на еміграції. Досить вдало охарактеризував діяльність міжвоєнної білоруської еміграції в Західній Європі В. Кіпель, представник білоруської діаспори в США⁹⁵. Він виділив 4 фази політичної білоруської еміграції, охарактеризував політичну, науково-журналістську, видавничу діяльність емігрантів, студентські організації в основних центрах білоруського політичного життя Європи, звернувши основну увагу на Прагу, яка була найбільш сприятливим місцем поселення та діяльності емігрантів у різних галузях науки та культури.

Часопис “Спадщина”, який видається під такою назвою з 1989 р., впродовж останніх років став акумулятором дослідницько-інформаційних та аналітичних публікацій, серед яких чільне місце належить статтям, присвяченим темі міжвоєнної еміграції та її окремих аспектів. На його сторінках друкуються білоруські дослідники та науковці: А.Ліс, В.Ляховський та ін., які порушують проблеми даної теми.

З середини 90-х рр. білоруські історики особливо активно починають досліджувати життєвий шлях відомих діячів білоруської міжвоєнної еміграції. Також, окремими публікаціями, але вже із заувагами та коментарями авторів, в яких уточнюються окремі віхи життєвої та творчої біографії, друкується рукописна та епістолярна спадщина. У цьому контексті привертають увагу публікації А.Ліса⁹⁶, В.Ляховського⁹⁷, присвячені Т.Грибу; А.Сідаревича⁹⁸, який опрацював та видрукував комплекс листів

відомого білоруського поета на еміграції В.Жилки; Л.Хмельницької⁹⁹, яка у своїй публікації наводить нові факти з біографії В.Ластовського та ін. Важливий внесок у дослідження життєвого шляху та діяльності відомого білоруського громадсько-політичного діяча, філолога, етнографа та письменника В.Ластовського зробив Я.Янушкевич¹⁰⁰, який підготував та видав книгу, присвячену цій видатній особистості. При нинішньому дефіциті біографічних досліджень, ці поодинокі праці, написані на основі архівних матеріалів, спогадів, епістолярної спадщини, є ґрутовним та вагомим доповненням до загального обсягу літератури з даної теми.

Переломним етапом в дослідженні теми як української, так і білоруської міжвоєнної еміграції став 1995 р. Саме цього року в Празі відбулася Міжнародна конференція “Русская, украинская и белорусская эмиграция между двумя мировыми войнами” за участю українських, білоруських, російських, чеських, словацьких, болгарських та дослідників з інших країн. За результатами цієї конференції було видано двотомний збірник, до якого увійшли доповіді всіх учасників конференції. Головним завданням конференції було з’ясування ролі і місця міжвоєнних емігрантів з території колишньої Російської імперії в історії свого народу, їхвклад у розвиток як національної культури і науки, так і чеської та світової в цілому. На конференції було визначено найближчі перспективи у дослідженні теми міжвоєнної російської, української та білоруської еміграції в Чехословаччині та налагоджено співпрацю у цьому напрямку дослідників з різних країн. Білоруська делегація на конференції була представлена кількома учасниками: Л.Мирочицький¹⁰¹, А.Сурмач¹⁰², І.Шабловська¹⁰³, доповіді яких красномовно свідчили про те, що після проголошення незалежності Білорусі, хоч і повільно, але відношення до емігрантів почало змінюватися на краще, а ця тема на протязі останніх років набуває все більшого зацікавлення серед дослідників Білорусі.

Найбільш повноцінним довідковим виданням на сьогоднішній день, із якого можемо дізнатися про життя та громадсько-культурну діяльність білоруської еміграції в міжвоєнній Чехословаччині – є Каталог виставки, яка проводилася у Національному музеї історії і культури Білорусі з 27 травня по 3 липня 2002 р.¹⁰⁴ Завдяки натхненні та самовідданій праці авторського колективу, який підготував до друку вказаний каталог, дослідники міжвоєнної білоруської еміграції мають зможу ознайомитися з документами із архівів та бібліотек Росії і Білорусі, в яких широко представлена громадсько-культурна і наукова діяльність білоруської громади в Чехословаччині, познайомитися із емігрантськими періодичними виданнями, епістолярною спадщиною та особистими документами відомих білоруських громадських та культурних діячів-емігрантів в ЧСР.

Враховуючи той факт, що в Білорусії на сьогоднішній день відсутні комплексні науково обґрунтовані дослідження, присвячені діяльності білоруської діаспори в країнах Європи, США, Австралії, то найбільш повноцінною і плідною у цьому напрямку виявилася праця науковців при підготовці до друку 6-томної “Енциклопедії історії Білорусі”¹⁰⁵. Саме це видання, завдяки окремим статтям, поміщеним у різних томах, являється справжньою знахідкою для дослідників, які займаються вивченням теми міжвоєнної білоруської еміграції. Саме тут можемо дізнатися про існування та діяльність за кордоном різноманітних білоруських політичних, громадсько-культурних установ (Білоруська Рада у Празі, Білоруський комітет, Кривицьке культурне товариство), наукових організацій (Білоруський науковий кабінет, Білоруський закордонний архів у Празі), студентських гуртків (Білоруські студенти, Товариство студентів малоросів і білорусів, Об’єднання білоруських студентських організацій у Празі (ПАБСА), Білоруські студентські організації у Чехословаччині), а також, що найбільш важливо, віднайти біографічні відомості про відомих політичних лідерів (Ластовський В., Душевський К., Гриб Т. та ін.), визначних науковців, поетів, митців-емігрантів міжвоєнного часу (В.Жилка, В.Вальтер, М.Забейда-Суміцький та ін.).

Серед праць, присвячених міжвоєнній білоруській еміграції в міжвоєнній Чехословаччині варто відзначити роман-спогад білоруського емігранта В. Вальтара “Роджаные пад Сатурнам”, в якому автор дав широку панорamu життя білорусів в Чехії в 1920-х роках¹⁰⁶.

Вивченням та дослідженням історії білоруської міжвоєнної еміграції у світі займаються і сучасні закордонні дослідники білоруського походження. Важливими центрами вивчення білоруської еміграції на сьогоднішній день у світі є Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, Лондон, Білосток, де впродовж 80-х-90-х рр. ХХ ст. активно проводяться дослідження з історії білоруської еміграції в різних країнах Європи та Америки. Найбільшу увагу, як цілісне наукове дослідження, привертає праця В.Кіпеля¹⁰⁷, у якій автор висвітлює діяльність міжвоєнної та повоєнної еміграції у США.

Окремо, потрібно відзначити нещодавно видану книгу О.Пашкевича¹⁰⁸, в якій він докладно розглядає літературну творчість міжвоєнних емігрантів-білорусів, у тому числі В.Ластовського, В.Вальтара та ін.

Докладніше варто зупинитися на окремій, але, на жаль, на сьогоднішній день малочисельній групі публікацій, яка присвячена контактам білоруських і українських емігрантів в різних гілках життя міжвоєнної Чехословаччини.

Саме білоруські і українські емігранти були найбільш солідарними у своїй діяльності та виявили найбільшу підтримку одній одному. Натомість, цього не можна сказати про російсько-українську або російсько-білорусь-

ку взаємопідтримку та співпрацю емігрантів. Росіяни жили на еміграції своїм окремим політичним та культурно-освітнім життям і їх шляхи з представниками інших народів колишньої Російської імперії (зокрема, українців та білорусів) майже не перетиналися. Однією з причин такого ставлення був той факт, що російська еміграція під час перебування за кордоном опинилася у реставраційному таборі, ідеалом якого було відбудування єдиної й неподільної Росії, а також небажання визнати те, що в колишній імперії жили й інші народи, окрім російського. В той же час, українська та вменшій мірі, білоруська еміграція не лише знаходилася в непримиренній опозиції по відношенню до радянської влади, яка на той час вже була встановлена на Україні та Білорусі, а також виступала за незалежність своїх народів і за відновлення української та білоруської державності.

На сьогоднішній день, ні в Україні, ані в Білорусі не написано жодної спеціальної праці, присвяченої контактам та співпраці міжвоєнних емігрантів обох країн. Адже, на нашу думку, безґрунтовного спеціального дослідження цього аспекту не може бути відтворена цілісна історія української та білоруської еміграції в період між двома світовими війнами. У цьому напрямку, поруч із своїми білоруськими колегами, активно працює автор цих рядків. На основі документальних матеріалів, віднайдених в архівах України нами було підготовлено та надруковано кілька публікацій в білоруських часописах, які висвітлюють окремі аспекти українсько-білоруської співпраці в Чехословаччині у період між двома світовими війнами. Також, окремі моменти життя та діяльності білоруської громади та українсько-білоруська співпраця в міжвоєнній Празі будуть відображені у нашій кандидатській дисертації.

Співпраця між українськими та білоруськими емігрантами, зокрема, у міжвоєнній Чехословаччині виявилася у кількох напрямках:

- 1) при активній підтримці уряду ЧСР, Українського Громадського Комітету та Чесько-Українського Комітету допомоги українським та білоруським студентам у Празі, білоруська молодь, яка прибувала в країну для здобуття вищої освіти, мала можливість отримувати стипендії, грошові допомоги на навчання як в державних вищих учбових закладах, так і українських. Останні були утворені в Чехословаччині в ході “російської акції” і дали вищу освіту та диплом спеціаліста не лише українцям, а й білорусам. (Українська господарська академія, Український педагогічний інститут імені М. Драгоманова та ін.)¹⁰⁹.
- 2) утворення українсько-білоруських громадських допоміжних організацій (Чесько-Український комітет), студентських товариств та гуртків (Товариство студентів малоросів і білорусів (Прага), Спілка Українських хутхт Білоруських студентів (Братислава))¹¹⁰, а також активна співпраця

між головними студентськими централями на еміграції – ЦЕСУС та АБСА.¹¹¹ Важливий внесок у дослідження діяльності цих організацій зробили як білоруські, так і українські дослідники: Ю. Василевський¹¹², С. Йорш¹¹³, В. Ляховський¹¹⁴, О. Ямкова¹¹⁵.

- 3) про особисті контакти відомих українських і білоруських політичних лідерів та співпрацю в межах спільніх політичних організацій можемо довідатись із публікацій В. Ляховського та О. Зубко¹¹⁶, О. Ямкової¹¹⁷.
- 4) про існування спільніх культурних проектів (наприклад, білорусько-український хор під керівництвом хормейстера Старовера) та організації українсько-білоруських свят, вечірок, вечорів пам'ятіщо довідуюмося із публікації В. Ляховського¹¹⁸ та ін.

На жаль, на сьогоднішній день майже не досліджена українсько-білоруська співпраця в науковій ділянці. Нам так само не відомо, чи були спільні наукові українсько-білоруські проекти. Залишається поки що виказувати лише припущення, що прояви наукової співпраці все ж таки мали місце. Адже, як відомо, в Празі в 1920-х – 1930-х рр. діяло декілька українських та білоруських науково-дослідних інституцій: Білоруський науковий комітет (БНК), Білоруський закордонний архів, Український національний музей-архів, Український музей визвольної боротьби, Український історичний кабінет. Зазначені українські і білоруські наукові установи мали за мету своєї діяльності збирання, систематизацію та збереженням документальних джерел, періодичних видань, музеїв і экспонатів тощо з історії та культури України і Білорусі.

Білоруський Науковий Комітет було утворено при активній підтримці і допомозі Українського інституту громадознавства в Празі 1927 р., а приміщення для БНК було виділено в Українському національному музеї-архіві. Білоруський науковий кабінет вважався окремим білоруським відділом цієї української установи. У Віснику Українського національного музею-архіву за 1928 р. читаемо наступне: “Тому що Білоруси ще не мають у Празі свого спеціального приміщення, для збирання пам’яток, при Українському Музеї-Архіві утворено окремий білоруський відділ, яким керують самі білоруси”¹¹⁹.

В Бюлетні Музею-Архіву за 1926 р. надруковано список осіб та окремих організацій, які цього року надіслали до нього на зберігання свої матеріали. Okрім українських політичних і громадських діячів, установ та редакцій українських емігрантських періодичних видань, зазначено й ім’я В. Ластовського, який долучився до збирання архівних документів до цієї української науково-дослідної установи¹²⁰.

Отже, проаналізований комплекс історіографічних праць з теми білоруської еміграції у період між Першою та Другою світовими війнами, дозволяє зробити висновок, що стан наукового вивчення цієї теми на даному

етапі визначається публікаціями в періодичній пресі, часописах, публіцистичних та наукових збірниках тощо. Грунтовні наукові дослідження, які б повноцінно відобразили життя та діяльність білоруської діаспори у світі – відсутні.

Однак, на наш погляд, у дослідників цієї теми попереду велика робота, в процесі якої найбільш важливим є з'ясування таких ще недостатньо або ж зовсім невивчених аспектів:

- уточнення чисельних та соціальних характеристик емігрантів;
- витоки, шляхи і особливості міжвоєнної, в першу чергу, політичної білоруської еміграції до основних країн скупчення і перебування, а також політика урядів цих держав по відношенню до емігрантів;
- суспільно-політична, культурно-освітня та наукова діяльність білоруських емігрантів, їх політичні, професійні, мистецькі організації тощо;
- проблеми взаємовідносин, протиріччя між різними політичними течіями та групами білоруської еміграції;
- взаємовідносини та співпраця між білоруською та українською еміграцією, сфери та напрямки такої співпраці;
- національно-культурне життя білоруської еміграції, її організаційні форми та досягнення;
- білоруська міжвоєнна еміграція і її місце в історичному розвитку білоруського народу.

Реалізація цих актуальних завдань подальшого вивчення історії білоруської міжвоєнної еміграції залежить як відтворчої співпраці вчених Білорусі з дослідниками проблематики із білоруської діаспори, так і з дослідниками інших країн (зокрема, України, Росії, Чехословаччини), де зберігається багатий архівний матеріал та відсутні в Білорусі джерела з вивчення цієї теми. І, звичайно ж, вивчення еміграції та прагнення повернути її в контекст національної культури повинно бути справою державною та загальнонаціональною.

¹ Троцінський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище/ НАН України. Інститут соціології. К.: Інтел, 1994. – 260 с.

² Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. Львів, 1991. – 200 с.

³ Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у тaborах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади та умови перебування (1919–1924 рр.). К., 1999. – 325 с.

⁴ Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у тaborах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). Київ–Філадельфія, 1997. – 187 с.

⁵ Биковський Л. Український науковий інститут книгознавства. Подебради, 1925. – 45 с.; Його ж: Бібліотека Української Господарської Академії (1922–1947). На правах рукопису. Женева, 1947. – 9 с.

- ⁶ Галаган М. Десять років української громади в Ч.С.Р. Огляд життя й чинності (1927-1937). Прага, 1938. – 112 с.
- ⁷ Животюк А. Десять років Українського історичного кабінету (1930-1940) / За ред. Я. Прокеша. Прага, 1940. – 70 с.
- ⁸ Мірчук І. Український Науковий Інститут у Берліні. Сьогоднє і минуле. Т. 1-2. Мюнхен, Нью-Йорк, 1949.
- ⁹ Наріжний С. Матеріали до історії музею визвольної боротьби у Празі. Т. 1-3. Цюрих, Вінніпег, 1957-1959; Його ж: Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. – 366 с.; Ч. 2. К., 1999. – 272 с.; Його ж: 15 літ діяльності українського історично-філологічного товариства в Празі (1922-1938). Прага, 1940. 16 с.; його ж: Матеріали до історії музею визвольної боротьби у Празі. Цюрих, Вінніпег. 1957-1959. Т. 1-3.
- ¹⁰ Обідний М. В обороні могил поляглих лицарів. Тарнів-Львів, 1921. – 8 с.
- ¹¹ Шрамченко Л. Українське, білоруське та грузинське студентство на високих школах в Чехословачькій Республіці. Подебради, 1926. – 33 с.
- ¹² Український Вільний університет в Празі в роках 1921-1922. Прага, 1924; Український Вільний університет в Празі в роках 1921-1926. Прага, 1927. – 236 с.; Український Вільний університет в Празі в роках 1926-1931. Прага, 1931. – 215 с.; Науковий збірник УВУ в Празі. Прага, 1942. – 366 с.; Українська господарська академія в Ч.С.Р. Прага, 1923. – 63 с.; Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подебради, 1926. – 18 с.; Свято Подебрадської Академії 1922-1932. Подебради, 1932. – 32 с.; Другий Український науковий з'їзд у Празі. Прага, 1934. та ін.
- ¹³ Кісіль З. Українське воєнно-історичне товариство (1920-1939) // Український історичний журнал. 2001. № 2. С. 100-112.
- ¹⁴ Литвин М. Ідейно-політична боротьба за вплив на інтерновані частини Української Галицької Армії (1919-1924) // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки. Прага, 1995. С. 572-575.
- ¹⁵ Павленко М. Вказ. праця
- ¹⁶ Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження: У 3 ч. Ч.2. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Румунія, Польща, Єгипет). К., 2000. – 262 с.
- ¹⁷ Трощинський В. Вказ. праця.
- ¹⁸ Срібняк І., Вішка О., Карпусь З. Останній шлях УГА. Київ-Торунь, 1999. – 46 с.
- ¹⁹ Пришляк В. Історико-просвітницька діяльність інтернованих стрільців УГА в Чехословаччині // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади. С. 299-303.
- ²⁰ Срібняк І., Купцов А. Український військовий табір УГА в Йозефові (Чехословаччина) у 1921-1924 рр. // Воля і батьківщина. 1998. № 4. С. 65-79; Їх же: Табір інтернованих військовиків УГА в Ліберцях (Чехословаччина) у 1920-1921 рр. // Вісті комбатанта. 1999. № 1. С. 72-78; Їх же: Інтерновані вояки УГА у тaborах Чехословаччини (1919-1923). К., 2001. – 59 с.
- ²¹ Бессалова Т. Українські освітні центри в еміграції: Український педагогічний інститут ім. М.П. Драгоманова // Проблеми освіти. Науково-методичний збірник. К., 1998. Вип.12. С. 207-210.
- ²² Віднянський С. С. Масарик про Україну і українців // Міжнародні зв”язки України: наукові пошуки та знахідки. К., 1993. Вип. 4. С. 132-146; Його ж: Заснування та діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921-1945) // Український історичний журнал. 1993. № 11-12. С. 68-80; Його ж: Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині // Український історичний журнал. 1993. № 11-12. С. 68-80; Його ж: Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині // Український історичний журнал. 1993. № 11-12. С. 68-80;

- ваччині: Український вільний університет (1921-1945). К., 1994. – 84 с. та ін.
- ²³ Павленко В. Українсько-болгарські взаємини. 1918-1939 рр. К., 1995; Його ж: Вчені з України в Болгарії. 1917-1940 рр. // Міжнародні зв”язки України. К., 1993. Вип. 4. С. 57-64.
- ²⁴ Саган Г. Українська наука на міжнародній арені: наукова співпраця у міжвоєнний період. К., 2003. – 227с.
- ²⁵ Трошинський В. Український соціологічний інститут в Празі: організація і наукова праця (1924-1932) // Українська діаспора. 1992. Ч.2. С. 138-150; Його ж: Витоки та історична доля міжвоєнної української політичної еміграції в Європі // Українська діаспора. 1994. Ч.5. С. 7-44; Його ж Український вільний університет крізь призму історичного аналізу // Українська діасpora. – 1995. Ч.7. С. 133-136 та ін.
- ²⁶ Ульянівський В., Ульянівська С. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехословаччині між двома світовими війнами // Українська культура: лекції за редакцією Д. Антоновича. К., 1993. С. 477-498.
- ²⁷ Череватюк В. Громадська, культурно-освітня та наукова діяльність українських емігрантів у Франції в 20-30-ті рр. ХХ століття. К., 1996.
- ²⁸ Горевалов С. Військова журналістика України в національно-визвольних змаганнях. Львів, 1997. – 317с.; Його ж: Військова журналістика: історія і сучасність. Львів, 1998. С. 114-138.
- ²⁹ Грузов М., Шудря М. Літературний літопис таборового життя (1922-1923 рр.) // Третій Міжнародний конгрес україністів. Історія. Харків, 1996. С. 245-250.
- ³⁰ Кужель Л. Українські таборові видання у Польщі (20-і роки ХХ ст.) (Огляд окремих видань та періодики) // Записки Львів. наук. Бібліотеки ім. В. Стефаника. Львів, 1996. Вип. 5. С. 58-69.
- ³¹ Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. Ч.2...; Її ж: “Задротяне життя” українських часописів на чужині (1919-1924). К., 2000. – 88 с.; Її ж: Українська преса на американському континенті // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. Львів, 1995. Вип. 1. С.129-136; Її ж: Українська періодика в Італії (1905-1995 рр.). К., 1997. – 60 с. та ін.
- ³² Шаповал Ю. “Літературно-Науковий Вісник” (1898-1932): Творення державницької ідеології українства. Львів, 2000. – 352с.
- ³³ Шкодна О. Духовна публіцистика Василя Біднова (за матеріалами “Релігійно-наукового вістника”, Александрові Киявській, 1921-1923) // Третій Міжнародний конгрес україністів. Історія. Харків, 1996. С. 241-245.
- ³⁴ Заремба О. Український музей визвольної боротьби у Празі // Київська старовина. 1997. № 1-2. С. 122-137.
- ³⁵ Климова К. “Кожна військова акція фахове зафікована” (До питання про організацію воєнно-історичних архівів в Україні 1918-1923 рр.) // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921): 36. наук. праць. К., 1998. С. 48-49.
- ³⁶ Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // архіви України. 1994. № 1-6. С.18-30; Її ж: До історії Празького українського архіву. 1995. № 1-3. С.141-145.
- ³⁷ Михальчук В. Українська Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі: Заснування, розвиток, діяльність (1926-1998). К., 1999.
- ³⁸ Яковлєва Л. Празькі фонди в Києві // Пам’ятки України. 1994. № 3-6. С. 120-122.
- ³⁹ Палієнко М., Срібняк І. Музей визвольної боротьби у Празі (1925-1948): створення, діяльність, доля архівної колекції // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. наук. зб. Вип.2; Архівознавчі читання. К., 2000. С.35-47; Палієнко М.Г. Українські архівні центри за кордоном: Історіографічний аспект проблеми //

- Вісник / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Історія. 2001. Вип. 54. С. 42-46; Срібняк І. Табірні архіви українського вояцтва (1914-1924) // Там само. С. 63-72; Див. також: Савченко Г., Срібняк І. Заснування Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. К., 1996. С. 188-198.
- ⁴⁰ Веретюк О. Літературне життя українців у міжвоєнній Польщі. Тернопіль, 1994. – 57 с.
- ⁴¹ Ільницький М. М. Ю. Дараган – перший поет “Празької школи” // Вісник міжнародної фасоціації україністів. 1993. Ч.1. С. 55-63; Його ж: Від “Молодої Музи” до „Празької школи”. Львів, 1995. – 318 с. та ін.
- ⁴² Куценко Л. “Ні, вже ніколи не покаюся...” (Є. Маланюк: історія ісходу). Кіровоград, 1997. – 111 с.; Його ж: Є. Маланюк: поезія як можливість націотворення // Дивослов'о. 1999. № 5. С. 7-9; Його ж: Dominus Маланюк: тло і постать. 2-ге вид., доп. Кіровоград, 2002. – 365 с.; Див. також: Дараган Юрій Юрійович. Срібні сурми: Поезії / Біограф. нарис, упоряд. та приміт. К., 1999. – 670 с.
- ⁴³ Лисенюк Н. “Лиш слово наше є пам’ять наших вчинків...” // Слово і час. 1992. № 10. С. 46-49; Її ж: Незборимий фактум // Там само. 1994. № 8. С. 22-27; Її ж: “...Так навчилися ми все обертати у вірші...” // Там само. 1994. № 11-12. С. 3-32 та ін.
- ⁴⁴ Миронець Н. „І знову злитись зі своїм народом”. Біограф. нарис // Теліга О. “Окраїна май...” Твори. Документи. Біограф. нарис. / Упоряд., передне слово, приміт., біограф. нарис Миронець Н. К., 1999. С. 323-418 та ін.; Її ж: На тлі трагічної історії. К.: Вид-во ім. О. Теліги. 2003. – 159 с.
- ⁴⁵ Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.: Україна і Польща. К., 2002. – 327 с.
- ⁴⁶ Сварник Г. Чи існувала “празька школа” української літератури // Українські проблеми. 1995. № 2. С. 87-97; Її ж: Наймолодший з “п’ятірного грон” – Освальд Бурггардт (Ю.Клен) // Там само. 1999. № 1-2. С. 177-198 та ін.
- ⁴⁷ Даниленко В., Добржанський С. Академік С. Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. К.-Чернівці, 1996. – 232 с.
- ⁴⁸ Тіменік З. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). 1882-1972. Життеписно-бібліографічний нарис. Львів: НТШ, 1997. – 227 с.
- ⁴⁹ Іларіон (Митрополит) (Іван Огієнко). Життя великих українців / Упоряд., автор іст.-біограф. нарису М. Тимошик. К., 1999. – 670 с.
- ⁵⁰ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. / Упоряд. Т.Гунчак, Р.Сокальчук. Т. 7: 20-ті – 40-ті рр. ХХ ст. К., 2001. – 440 с. та ін.
- ⁵¹ Пеленська О. Українська Студія пластичного мистецтва // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды славянской библиотеки и пражских архивов: Сб. докл. междунар. конф. (Прага, 14-15 августа 1995 г.); В 2 ч. Прага, 1995. Ч. 2. С. 796-800; Мартиненко О. Документи і матеріали про діяльність української музичної еміграції міжвоенного періоду в Чехословаччині у фондах празьких архівів / / Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Матеріали музичної спадщини К., 1999. Вип. 13. С. 95-103.
- ⁵² Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды славянской библиотеки и пражских архивов: Сб. докл. междунар. конф. (Прага, 14-15 августа 1995 г.); В 2 ч. Прага, 1995; Третій міжнародний конгрес україністів, 26-29 серп. 1996 р. Історія: Тексти доповідей. Х., 1996. – 302 с.; Т.Г.Масарик і нова Європа: Матеріали Першої укр.-чеськ. наук.-теорит. конференції “Масаріківські читання”, 7-8 квіт. 1998 р., м.Київ. К., 1998. – 80 с. та ін.
- ⁵³ Бачинський Ю. Українська еміграція в Сполучених Штатах Америки. К., 1995. – 342 с.

- ⁵⁴ Кубійович В. З демографічних проблем української еміграції. Мюнхен, 1949.
- ⁵⁵ Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Мюнхен, 1973.
- ⁵⁶ Маруняк В. Олександр Бойків – організатор українського життя у Франції. Париж, 1986;
- ⁵⁷ Марунчак М. Українці у Румунії, Чехословаччині, Польщі, Югославії. Вінніпег, 1969. – 64 с. та ін.
- ⁵⁸ Рудницький Я. В 65-річ. Екзил уряду УНР (1920-1985). Оттава, Онтаріо, 1985. – 24 с.
- ⁵⁹ Кубійович В. Мені 70. Париж, Мюнхен, 1970. – 135 с.; Його ж: Мені 85. Париж-Мюнхен, 1985.
- ⁶⁰ Нестеренко А. Митрополит Іларіон. Служитель богові і народові. Вінніпег, 1958.
- ⁶¹ Онацький С. Портрети в профіль. Чикаго, 1965. – 300 с.
- ⁶² Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. Нью-Йорк-Торонто, 1974. – 419 с.
- ⁶³ Вішка О. Видавнича діяльність вояків армії УНР, інтернованих в Александрові Курському // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. Львів, 1995. Вип. 1. С. 353-364; Його ж: Wiszka E. Prasa wojsk Ukrainskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920–1924 // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Toruń, 1997. S. 309–327; Його ж: Wiszka E. Prasa obozowa żołnierze Armii URL internowanych w Polsce w latach 1920–1922 // Rocznik Przemyski. Przemysł. 1998. T.XXXIV. Historia. Z. 4. S. 57-67; Його ж: Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 pp.): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2002. – 480 с. та ін.
- ⁶⁴ Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. Toruń, 1997. – 209 s.; Його ж Żołnierze Ukrainskiej Republiki Ludowej internowani w obozach w Polsce w latach 1920–1924 // Третій міжнародний конгрес україністів. 26-29 серпня 1996 р.: Історія. Харків, 1996. С. 55-64; Його ж: Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Toruń, 1999 та ін.
- ⁶⁵ Колянчук О. Незабутні могили. Львів, 1993. – 48 с.; Його ж: Żołnierze armii Ukrainskiej Republiki Ludowej internowani w Polsce (1920–1924) // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Toruń, 1997. S. 273–307; Його ж: Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). Львів, 2000. – 278 с.; Його ж: Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu. 1920-1939. Kalisz; Przemysł; Lwów, 1995. – 96 s. та ін.
- ⁶⁶ Potocki R. Idea restytucji Ukrainskiej Republiki Ludowej (1920–1939). Lublin, 1999 та ін.
- ⁶⁷ Paszkiewicz K. Szkolnictwo i óswiata wojsk Ukrainskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920–1924 // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Toruń, 1997. S. 330–336.
- ⁶⁸ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków, 1997; її ж: Lekcja przegranej. Ukraińska myśl polityczna w Polsce wobec doświadczenia lat 1917-1920 // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. 3. Warszawa, 1996. S. 175-189.
- ⁶⁹ Źerelik R. Rząd i Rada Ukrainskiej Republiki Ludowej w Tarnowie w okresie 1920–1922 // Warszawskie zeszyty ukraiñoznawcze 3. Warszawa, 1996. S. 207-219. Українська Partia Ludowych Republikanów wobec porozumienia Piłsudski-Petlura // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Toruń, 1997. S. 350–358.
- ⁷⁰ Bruski J. Rada Republiki-parlament Ukrainskiej Republiki Ludowej na uchodźstwie (luty-sierpień 1921) // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Toruń, 1997. S. 337–347; Його ж: Petlurowski Centrum Państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na uchodźstwie (1919–1924). Kraków, 2000. – 600 s.
- ⁷¹ Vácek J. Institucionální základna ukrajinské emigrace v Československu v letech 1919-1945 // Ruska a ukrajinska emigrace v ČSR v letech 1918-1945. Seminář pro dejini

- východní Evropy při ustavu svetových dejini FFUK v Praze 1993. Praha, 1993. S. 42-52 ta iin.
- ⁷² Zilinskyj B. Ukrayinci v Čechach a na Morave. Praha, 1995. – 127 s.
- ⁷³ Morávkova A. Pražská ukrajinská básnická škola // Ruska a ukrajinska emigrace v ČSR v letech 1918-1945... Praha, 1994. S. 65-71
- ⁷⁴ Mušinka A. Pervni kroky ukrajinské emigrace v mezivalečném Československu// Ruska a ukrajinska emigrace v ČSR v letech 1918-1945... Praha, 1993. S. 33-34; Його ж: Музей визвольної боротьби у Празі та його останній директор Симон Наріжний // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды славянской библиотеки и пражских архивов: Сб. докл. междунар. конф. (Прага, 14-15 августа 1995 г.): В 2 ч. Прага, 1995. Ч. 2. С. 806-815.; Його ж: Музей Визвольної боротьби України та доля його фондів. Мельбурн, 1996. – 113 с.; Його ж: Архіви української еміграції з Чехо-Словаччини (1917-1945): Сучасний стан і місця зберігання // На службі Кліо: Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С. 532-545.
- ⁷⁵ Сладек З. Русская и украинская эмиграция в Чехословакии // Советское славяноведение. 1991. № 6. С. 24-36; Його ж: Русская эмиграция в Чехословакии: развитие „русской акции“ // Славяноведение. 1993. № 4. С. 28-38.
- ⁷⁶ Бублик Т.В. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехословаччині та Німеччині у 20-30-ті рр. ХХ ст.: Дис...канд. іст. наук: 07.00.03. К., 1997.
- ⁷⁷ Бурім Д. Наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність Д.І. Дорошенка в еміграції (1919-1951): Дис...канд. іст. наук: 07.00.03. К., 1997.
- ⁷⁸ Вагіна О.М. Освітня діяльність української еміграції країнах Європи (1918-1939): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 1999.
- ⁷⁹ Дробот І. Державно-соборницька ідея в практиці українських суспільно-політичних сил еміграції та на західноукраїнських землях (1920-30-ті рр.): Дис...д-ра. іст. наук: 07.00.01. К., 2002.
- ⁸⁰ Дудник О. Український студентський рух в еміграції (Центрально-Східна Європа, 20-ті роки ХХ ст): Дис...канд. іст. наук: 07.00.02. К., 2003.
- ⁸¹ Євсєєнко І. Українсько-чесько-словашкі культурні зв'язки в міжвоєнний період: Дис...канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1996.
- ⁸² Заремба О. Видавничо-бібліотечна інфраструктура української еміграції в Чехо-Словаччині між двома світовими війнами: Дис...канд. іст. наук: 07.00.08. К., 2002.
- ⁸³ Калінічева Г. Українсько-німецькі освітні і наукові зв'язки в 20-ті на поч.. 30-х років: Дис...канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 1996
- ⁸⁴ Каличак Ю. Педагогічні погляди та громадсько-просвітницька діяльність Аркадія Животка: Дис...канд. педагог. наук: 13.00.01. Івано-Франківськ, 2001.
- ⁸⁵ Кісіль З. Створення та діяльність Українського воєнно-історичного товариства (1920-1939): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2002.
- ⁸⁶ Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939): Дис...канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2000.
- ⁸⁷ Муляр І. Українсько-польські культурні зв'язки 20-30 pp.: Дис...канд. іст. наук: 07.00.03. К., 1993.
- ⁸⁸ Секунова Ю. Історико-культурологічна спадщина Лева Биковського.: Дис...канд. іст. наук: 17.00.01. К., 2003.
- ⁸⁹ Сачанка Б.І. Сняцца сны аб Беларусі. Мн., 1990; Його ж: “Беларуская эміграцыя”. Мн., 1991. – 110 с.
- ⁹⁰ Езепова Т.И., Эсмантович И.Ф. К вопросу о белорусской эмиграции. Гомель, 1995. – 18 с.

- ⁹¹ Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь у чорна і сіня: Папулярны нарыс з гісторыі Беларусі. Мн., 1993. – 414 с.
- ⁹² Там само. С. 4.
- ⁹³ Мірачыцкі Л. Беларуская інглігэнцыя на эміграцыі і чэшская нацыянальнае адраджэнне // Беларусіка=Albaruthenika 5. Культура беларускага замежжа; Беларуска – амерыканскія гістарычна-культурныя ўсемадачыненні / Рэд. У.Конан. Мн., 1995. С. 110-117.
- ⁹⁴ Лыч Л. Ажыццяўленне ідзе беларусізацыі па-за межамі БССР у 20-я – пачатку 30-х гадоў // Беларусіка=Albaruthenika 6. Беларусь паміж усходам і заходам. Проблемы міжнацыянальнага узаемадзеяння дыялогу і сінтэзу / Рэд. У.Конан. Кн. 1. Мн., 1997. С. 267-274.
- ⁹⁵ Кіпель В. Дзеяньніцы беларускай палітычнай эміграцыі ў Заходній Эўропе ў пэрыядзе паміж Першай і Другой сусветнымі войнамі // Тамсама. С. 280-286.
- ⁹⁶ Ліс А. Рыцар беларускай свабоды. Да стагоддзя народзіна Т.Грыба // Спадчына. 1995. № 4. С. 80-87.
- ⁹⁷ З рукапіснай спадчыны Тамаша Грыба (Прадмова, падрыхтоўка публікацыі і заўвагі У.Ляхоўскага) // Спадчына. 1996. № 3. С. 88-123; Ліставаныне Янкі Станкевіча да Вацлава Ластоўскага з Прагі-Чэсke (травень – каstryчнік 1924) (Публікацыя, заўвагі і камэнтары, пасыясласло У.Ляхоўскага) // Спадчына. 2001. № 3. С. 115-165.
- ⁹⁸ Лісты У.Жылкі да А.Луцкевіча (Публікацыя, падрыхтоўка публікацыі і камэнтар А. Сідаревіча) // Шляхам гадоў: Гісторыка-літаратурны зборнік / Уклад. Я.Янушкевіч. Мн., 1994. С. 16-51.
- ⁹⁹ Хмяльніцкая Л. Новыя звесткі да біографіі Вацлава Ластоўскага // Голос Радзімы. 1994. 6 студз.
- ¹⁰⁰ Янушкевіч Я. Неадменны сакратар Адраджэння: Вацлав Ластоўскі. Мн., 1995.
- ¹⁰¹ Мирочицкій Л. Белорусское студенчество в эмиграции в Праге (20-е годы) // Русская, украинская и белорусская эмиграция между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов. Сб. докладов. Прага, 14-15 августа. С. 826-830
- ¹⁰² Сурмач А. Белорусский заграничный архив // Тамсама. С. 85-90.
- ¹⁰³ Шабловская Белорусская эмиграция в Чехии и проблемы ее изучения // Там само. С. 29-41.
- ¹⁰⁴ Ёсьць на карце месца... Грамадска-культурная чыннасць беларускай і расійскай эміграцыі ў Чэхаславакіі 1921–1938. Каталог. Мн., 2002. – 87 с.
- ¹⁰⁵ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1993–2003. Т. 1–6 .
- ¹⁰⁶ Вальтар В. “Роджаные пад Сатурнам” // Голос Радзімы.
- ¹⁰⁷ Кіпель В. Беларусы у ЗША. Нью-Йорк-Менск, 1993. – 350 с.
- ¹⁰⁸ Пашкевіч А. Зваротныя дарогі. Проза беларускай эміграцыі XX стагоддзя. Беласток, 2001.
- ¹⁰⁹ Дыв.: Ямкова В. Беларускае студэнцтва ва ўкраінскіх вышэйшых школах у Чэхаславаччыне ў 1920-1930-я гг. // Спадчына. 2002. № 5-6. С. 109-121.
- ¹¹⁰ Відомостей про цю Спілку на сёгодні дуже мало. Відомо, што ёй было засновано белорускими і украінскими студентамі в Братиславі в 1923-1924 рр. У 1924 р. статут цієї організації затверджений ще не був і існувала вона нелегально. Була малочисельною: до ёй складу входило лише 7 студентоў. Активнаёй дзейнасці не проводзіла з огляду на свою малочисельнасць і нелегальне становішча // Студентскій віснік. 1924. Річин. II. Ч.12. С. 44.
- ¹¹¹ На III-му З’езді белоруского студэнтства, який відбувся в Празі 1927 р. від украінскага студэнтства вітав делегатів президент ЦЕСУСУ В.Орлецкій. У свой промові він підкреслив “спільністъ інтересів обоіх студэнтскіх цэнтраў та особливе значэння для Украіны й Беларусі існовання контакту між украінскім та белорускім студэнтствам” // Студентскій віснік. 1927. № 1. С. 10-11.

- кім студэнтством.” На цьому з’езді было обрано новы склад Управы АБСА, до якой увійшли В. Лаускій, Т. Гриб, А. Клімович, В. Русак, Ф. Грышкевіч // Студэнцкій віснік. 1927. Річн. IV. Ч. 10–12. С. 41.
- ¹¹² Васілеўскі Ю. Таварыства студэнтаў маларосаў і беларусаў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 2001. Т. 6. Кн. 1. С. 493.
- ¹¹³ Ёрш С. Аб’яднанне беларускіх студэнцкіх арганізацый ў Празе // Тамсама. Мн., 1999. Т. 5. С. 560.
- ¹¹⁴ Ляхоўскі У. Беларускія студэнцкія арганізацыі ў Чэхіі // Тамсама. Мн., 2003. Т. 6. Кн. 2. С. 340–342.
- ¹¹⁵ Ямкова В. Беларускае студэнцтва ва ўкраінскіх вышэйшых школах у Чэха-Славаччыне...
- ¹¹⁶ Ляхоўскі У., Зубко В.. Праграмныя дакументы Сацыялістычнай Лігі Новага Усходу // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 2002. Т. 6.
- ¹¹⁷ Ямкова В. Ліставанье Кляўдзія Дуж-Душэўскага зь Мікітам Шапавалам за 1923–1924 гг. // Спадчына. 2002. № 5–6. С. 101–103.
- ¹¹⁸ Ляхоўскі У. Грамадска-культурная чыннасць беларускай дыяспары ў Чэхаславакіі ў 1921–1938 гг. // Ёсць на карце месца... С. 21–31.
- ¹¹⁹ Цэнтральний дзяржаўны архіў вышых органіў влады і управління Украіны (м. Кіев). Ф. 4018. Оп. 1. Сп. 7. Арк. 40.
- ¹²⁰ Там само. Арк. 6.

*Эдуард Мазыко (Гародня),
кандыдат қоғытушчалыгі, даңғыл ГРДУ*

САВЕЦКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ БЕЛАРУСКАГА НАЦІЯНАЛЬНАГА РУХУ ЎМІЖВАННАЙ ПОЛЬШЧЫ(20-30-я п. 20 ст.)

Беларускі нацыянальны рух у міжваеннай Польшчы належыць да найбольш складаных тэмаў савецкай гісторыяграфіі. Прычыны такога становішча палягаюць у спецыфіцы самой гісторыяграфіі, у яе тэматычнай зацікаўленасці, метадалагічных і палітычных падвалінах. Падрабязны аналіз айчыннага гісторыяпісання дазваляе вылучыць у ім тры этапы вывучэння гэтай проблематыкі.

Да першага этапу можна аднесці 20-я – першую палову 30-хгг. 20 ст., калі адбывалася станаўленне навуковага даследавання Заходній Беларусі ў савецкай гісторыяграфіі. Арганізацыйным і цэнтрамі доследаў Заходній Беларусі агулам, як і тамтэйшага нацыянальна-вызваленчага руху ў гэты час з'яўляліся Камісія па вывучэнню Заходній Беларусі (1926–1936 гг.), якая была створана і дзеянічала спачатку пры Інстытуце беларускай культуры, а потым пры Акадэміі навук БССР, заходні сектар Інстытута гісторыі партыі пры Цэнтральным Камітэце КП(б)Б, а таксама загранічная рэдакцыя Камуністычнай партыі Заходній Беларусі (КПЗБ).

Кожная з гэтых арганізацый займалася пэўным накірункам працы. Так, навуковая камісія пры АН БССР даследавала эканамічнае, сацыяльнае і палітычнае становішча беларускіх зямляў у Польшчы, дзеянасць беларускіх палітычных партый і арганізацый, публіковала арыгінальныя дакументы¹. Стараннямі камісіі пабачылі свет зборнік дакументаў “Інтэрпэляцыі беларускіх паслоў у польскі сойм”², кнігі Д.Богена, П.Гарбацэвіча, Г.Гарэцкага, А.Кайгарадава, А.Сталевіча, Б.Тарашкевіча³ і іншых. Крыніцазнаў-

¹ Больш падрабязна пра дзеянасць гэтай камісіі гл.: Астрога В.А. “Шпіёнскае гняздо”: Стварэнне і дзеянасць Камісіі па вывучэнні Заходнія Беларусі // Спадчына. 1996. № 6. С. 156–167; Яго ж. Камісія па вывучэнні Заходнія Беларусі // ЭГБ: У 6 т. Т. 4. Мн., 1997. С. 47.

² Інтэрпэляцыі беларускіх паслоў у польскі сойм. 1922–1926 гг. Мн., 1927.

³ Боген Д. Заходня Беларусь пад крыжавым бізуном польскіх акупантаў. Мн., 1931; Гарбацэвіч П. Палёнізацыя Заходнія Беларусі. Мн., 1931; Гарэцкі Г. Межы Заходнія Беларусі ў Польшчы. Мн., 1928; Кайгарадаў А. Клімат Заходнія Беларусі. Мн., 1932; Сталевіч А. Заходнія Беларусь – калёня Польшчы. Мн., 1930; Тарашкевіч Б. Заходнія Беларусь – пляцдарм імперыялістычнай інтэрвэнцыі. Мн., 1931.

чай базай гэтых даследаванняў з'яўляліся польскі і беларускі друк, статыстычныя матэрыялы, справа здачы функцыянераў КПЗБ, Камуністычнай партыі Заходняй Украіны (КПЗУ), Камуністычнай партыі Польшчы (КПП) пра сітуацыю ў краіне, аб дзеянасці беларускіх, польскіх, украінскіх і жыдоўскіх партый, аб іх уласнай дзеянасці. Такі завужжаны падбор крыніцаў прыводзіў да таго, што гэтыя работы не адпостроўвалі рэальнага становішча. Акрамя таго, для іхбыла ўласціва агітацыйнасць, заідзялагізаванасць, што перашкаджала правядзенню аб'ектыўнага навуковага аналізу. Апрача кніг і брашур, камісія выдавала ў 1931–1936 гг. спецыяльныя “Інфармацыйныя бюлетэні”, дзе друкавала як навукова-папулярныя і пропагандысцкія артыкулы, так і некаторыя крыніцы па гісторыі Заходняй Беларусі. Працы камісіі паклалі пачатак даследаванням заходне-беларускага нацыянальнага руху, азначылі яго падзел на дзве плыні – камуністычную, якая трактавалася як праява сапраўднага змагання народа за сваё вызваленне пад кіраўніцтвам КПЗБ, і нацыяналістычную. Да апошняй адносіліся ўсе некамуністычныя рухі, якіх, зрешты, не класіфікавалі. Дзеянасць гэтых арганізацый трактавалася адмоўна, а іх характар вызначаўся па-рознаму: у 1931 г. як контэррэвалюцыйны⁴, а ў 1935 г. – як фашистыскі⁵.

Заходні сектар Інстытута гісторыі партыі пры Цэнтральным Камітэце КП(б)Б займаўся пераважна даследаваннем беларускай партызанкі, рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху, збіраў і рыхтаваў да друку ўспаміны дзеячаў Кампартыі. Яго стараннямі пабачылі свет успаміны І. Валевіча⁶, шэраг кніг і брашур. Акрамя таго быў падрыхтаваны зборнікі дакументаў, якія меліся ілюстраваць дзеянасць КПП і КПЗБ⁷.

Што датычыцца загранічнай рэдакцыі КПЗБ, дык яна выдавала ў асноўным пропагандысцкія брашуры, якія мелі на мэце падкрэсліць прагрэсіўную ролю Кампартыі ў нацыянальным руху, а таксама асвятлялі рэпрэсіўную палітыку польскіх уладаў, у прыватнасці, некаторыя судовыя працэсы над дзеячамі рэвалюцыйнага руху, страйкавы рух рабочых і сялян⁸.

⁴ Нацыянальны ўціск // Інфармацыйныя бюлетэні № 4 аб новых момантах у сялянскім і нацыянальным пытаньні ў Заходняй Беларусі. Мн., 1931. С. 24-34. С. 32.

⁵ Самах валаў К. У лагеры беларускага нацыянал-фашизма // Заходняя Беларусь: Інфармацыйныя бюлетэні. 1935. № 9. С. 75-82.

⁶ Валевіч І.Р. Першыя гады Кампартыі Заходняй Беларусі. Успаміны падпольшчыка. 1921-1925 гг. Мн., 1935.

⁷ Вахтомаў Г.В., Міхнюк У.М. Станаўленне гістарыяграфіі рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі // Весці Акадэміі навук Беларускай ССР. Серыя грамадскіх навук. 1988. № 5. С. 118-125, 119-120.

⁸ Спіс Ю. Рухаючыя сілы і характар рэвалюцыі на Заходняй Беларусі. Вільня, 1933; Корчык П. Нацыянал-апартунізм у КПЗБ і ідэалагічная спадчына Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі. Вільня, 1934; Курковіч М. За што судзілі рэвалюцыйных сялян у Кобрыне? Вільня, 1933; Падгайскі М. Вялікая барацьба лесарубаў. Вільня, 1932 і інш.

Першай работай гэтага часу, у якой больш-менш паслядоўна падаваліся падзеі, што адбыліся ў Заходній Беларусі ад часу яе ўваходжання ў склад II Рэчы Паспалітай, была невялікая кніга М.Лучаніна “Заходнія Беларусь пад панаваннем Польшчы”⁹. Яна мела не столькі аналітычны, колькі публіцыстычны характар. Асноўная ўвага надавалася аўтарам палітычнаму інцыянальному бяспраўю працоўных, іхбарацьбе, вызначэнню нібыта зрадніцкай ролі беларускіх нацыяналістаў, якія акрэсліваліся як паслугачы польскай буржуазії¹⁰.

Тэма нацыянальнага пераследу беларусаў і іхвызваленчай барацьбы атрымала далейшую распрацоўку ў выдадзеных наступным годзе на рускай мове брашурах Б.Богена і Ф.Я.Кона, у адмысловым зборніку артыкулаў “Западная Бело руссия”¹¹. Цікава, што, імкнучыся давесці аблуднасць польскай нацыянальнай палітыкі, іх аўтары, прадстаўнікі краіны, дзе вялася актыўная антырэлігійная барацьба, абураліся стаўлењнем польскага ўраду да праваслаўнай царквы¹². Што датычыць нацыянальна-вызваленчага руху, дык для гэтых працаў быў уласцівы яго рэзкі падзел на “сваіх” і “чужых”, які “выяўляўся ў самых безапеляцыйных формах”¹³. Безумоўна, што да сваіх былі аднесены КПЗБ, Камуністычны саюз моладзі Заходній Беларусі (КСМЗБ), Беларуская сялянска-рабочніцкая грамада (БСРГ), Таварыства беларускай школы (ТБШ), а іх праца ацэнівалася станоўча. Так, напрыклад, Кампартыя, чыя дзейнасць знаходзілася пад самай пільнай увагай, адназначна трактавалася як асноўная палітычная сіла, якая ачольвае нацыянальна-вызваленчую і рэвалюцыйную барацьбу працоўных Заходній Беларусі. Што да Грамады, дык падкрэсліваўся яе масавы характар, выключна моцны ўплыў на насельніцтва краю. Разам з тым у гэтых першых працах сцвярджалася, што яна мела дробнабуржуазны характар, які вынікаў з яе сялянскай ідэялігіі. Аднак дадавалася, што яна вельмі блізкая да партый праletарскага кірунку іне вядзе да адрыву сялянства ад рабочых. Як слушна адзначыў А.Савіч, усе бяз вынятку працы 20-хг. даказвалі, што БСРГ не была звязана з камуністычным рухам. Адвартныя сцвярджэнні разглядаліся як правакацыі польскай буржуазіі і беларускіх нацыяналістаў¹⁴. Што да харектару дзейнасці

⁹ Лучанін М. Заходнія Беларусь пад панаваннем Польшчы. Мн., 1926.

¹⁰ Тамсама. С. 35.

¹¹ Боген Б. Преследование нацменшинств в Польше. Москва, 1927; Кон Ф. Я. Национальный вопрос в Польше. Москва, Ленинград, 1927; Западная Белоруссия: Сб. статей. Кн.1. Мн., 1927.

¹² Боген Б. Преследование нацменшинств в Польше. С.15.

¹³ Савіч А.А. Беларускія арганізацыі ў Заходній Беларусі ў 1921-1939 г. у айчыннай гісторыяграфіі 1920-1930-х г. // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здаўгікі і супярэчнасці, перспектывы развіція: Матэр. рэсп. наук. канф.: У 4 ч. Ч.4 / Пад рэд. І.П.Крэні, У.І.Навіцкага, І.А.Змітровіча. Гродна, 2003. С. 61-64, 61.

¹⁴ Тамсама. С. 62.

Грамады, дык ён тлумачыўся як найбольш адпаведны памкненням працоўнага беларускага сялянства. Па сутнасці, сцвярджалася міф аб стыхійным харектары нацыянальна-вызваленчага руху.

“Чужымі” ў схемахэтай гісторыяграфіі былі прадстаўнікі беларускіх нацыянальных партый, якія акрэсліваліся як буржуазныя нацыяналісты. Іх харектарызавалі як зраднікаў, што пайшлі на згоду з польскім і акупантамі і праводзілі варожую інтэрэсам беларускага народа палітыку¹⁵.

Сапраўдным прапрывам у тагачасным даследаванні Заходній Беларусі стала першая палова 30-х гг., калі з друку вышла больші за два дзесяткі кніг размаітага кшталту, датычных розных аспектаў заходнебеларускіх рэалій. Пакінуўшы па-за ўвагай тыя з іх, што датычыліся эканамічнай і нацыянальной палітыкі, спынімся на кранаючых непасрэдна праблему вызваленчага руху. Сядріх, у першую чаргу, неабходна вылучыць кнігу Я.Багданскага і А.Бабровіча “Аб клясавай барацьбе ў Заходній Беларусі ў часы Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады”¹⁶. У ёй былі захаваныя ранейшыя трактоўкі як БСРГ, так і беларускіх нацыянальна-дэмакратычных партый. Так, сцвярджалася, што ўрад Пілсудзкага імкненца падкупіць беларускіх кулакоў фальшивымі абязанкамі. І для гэтага ён выкарыстоўвае як “адкіды беларускай інтэлігенцыі, як Паўлюковіч і К°, каб праз іх “Беларускае Слова” агітаваць за ўсе мерапрыемствы польскай буржуазіі пад поўнай абаронай і ў супрацоўніцтве з дэфэнзывай”, так і “прыслужнікаў” буржуазіі, якія “пераадзеўшыся ў авечную скuru, выдаочы сябе за сяброў народу, выступаючы з радыкальнымі лёзунгамі, усё-ж ставяць перад сабою адну мэту, барацьбу супроты рэволюцыйнага руху ў Заходній Беларусі”¹⁷. Шкоднасць гэтых “буржуазна-кулацкіх” партый бачылася настолькі вялікай, што аўтары нават прысыяцілі ім і іх адносінам да БСРГ цэлы раздзел сваёй працы. У ім былі разгледжаны асноўныя моманты гісторыі Беларускай хрысціянскай дэмакратыі (БХД) і Беларускага сялянскага саюзу (БСС). Цікава, што ў дачыненні да хадэцібыў прыменены метад анаізу па аналогіі – “БХД ксяндза Станкевіча па сутнасці ня розніцца ад хадэцкіх партый іншых нацыянальнасцяў”¹⁸. Наогул, хадэцыя і Саюз харектарызуваліся зыходзячы з тэзы аб канчатковым пераходзе беларускага заможнага сялянства пасля майскага перавароту 1926 г. у “контрэвалюцыйны лягер буржуазіі”¹⁹. Я.Багданскі і А.Бабровіч лічылі іх нацыянал-фашысцкімі,

¹⁵ Западная Белоруссия. С. 206.

¹⁶ Багданскі Я. Бабровіч А. Аб клясавай барацьбе ў Заходній Беларусі ў часы Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады. Мн., 1932.

¹⁷ Тамсама. С. 25.

¹⁸ Тамсама. С. 27.

¹⁹ Тамсама. С. 36.

здрадніцкімі партыямі, пропагандуючымі варожасць паміж рабочымі і сялянамі і, больш таго, авангардам ціавання Грамады і заклікання да крыжковага паходу на БССР²⁰. А БХД да таго ж яшчэ абвінавачвалася імі ў “антисэмітызме”²¹.

Найбольш фундаментальнай працай гэтага часу з’яўлялася манаграфія “Політические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине”²², якая выйшла пад рэдакцыяй С.А.Мартэнса (С.Скульская). Падрыхтавана яна была супольнымі сіламі супрацоўнікаў камісіі па вывучэнні Заходняй Беларусі і заходняга сектара Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КП(б)Б. У ёй зроблены даволі грунтоўны агляд праграмных асноваў і дзеянасці ўсіх палітычных партый міжваенны Польшчы. Датычна беларускіх арганізацый асноўныя трактоўкі засталіся збольшага нязменнымі. Новым было толькі адмоўнае трактаванне БРА, дзеячам якой навешваўся цэлік “буржуазных нацыяналістаў”, што падманам праінкліў шэрагі Кампартыі і паспрабавалі авалодаць ёю ў выглядзе “сэцэсіі”. Да таго ж былі яны агентамі дыфензіўы²³. Маём тут выразны прыклад уплыву сталінскіх рэпрэсій супраць дзеячаў КПЗБ, калі ў навуковыя працы пераносіліся ацэнкі з судовых абвінавачванняў, што вяло да своеасаблівай шпёнаманіі²⁴.

У гэтай манаграфіі намецціўся таксама падыход да прызнання ролі КПЗБ у стварэнні і кіраванні БСРГ²⁵. Зрэшты, апошняя таксама не пазбегла выкрыцця ў сваіх шэрагахрознага кшталту шпёнаў. Толькі ў дадзеным выпадку ў якасці апошніх выступала тая частка беларускай інтэлігенцыі, якая пад уплывам беларусізацыі пайшла на супрацоўніцтва з камуністамі.

Што да асвятлення дзеянасці беларускіх некамуністычных партый, дык разгледзім іх апісанне на прыкладзе БХД, за якой аўтары манаграфіі слушна замацоўвалі вядучую ролю ў некамуністычным лагеры беларускіх нацыянальных сілаў. У книзе была разгледжана гісторыя станаўлення і развіцця БХД, адлюстраваныя асноўныя пераломныя моманты ў дзеянасці партый, акрэслена тэртытарыяльная распаўсюджанасць яе нізовых структураў, слушна адзначана, што ў 30-я гг. хадэцыя здолела пашырыць свой уплыў на новыя паветы Заходняй Беларусі²⁶. Разам з тым, у работе былі

²⁰ Тамсама С. 32, 35, 36, 41.

²¹ Тамсама. С. 38.

²² Політические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине. Мн., 1935.

²³ Тамсама. С. 266.

²⁴ Найбольш ілюстрацыйным прыкладам гэтага працэсу можа служыць вышэй цытаваная намі праца К.Самахвалава (Самахвалава К. У лагеры беларускага нацыянал-фашизма // Заходняй Беларусь: Інфармацыйны бюлетэн 1935. № 9. С.75-82.), якая па стылі выкладання матэрыялу нагадвае пракурорскае абвінавачванье з часоў сталінскіх працэсаў над нацдэмамі і буржуазнымі нацыяналістамі.

²⁵ Політические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине. С. 25.

²⁶ Тамсама. С. 267-271, 276-278.

дапушчаныя памылкі, якія датычыліся недакладнай статыстыкі росту шэрагаў партыі, дадзеных аб накладзе “Крыніцы”, пра уздел яе сяброў у парламенцкіх выбарах. Сцверджалася, што БХД адкрыта стала “на позицию воспевания фашизма, как политической и хозяйственной системы”, яна абвінавачвалася ў супрацоўніцтве з “кіруючай буржуазій” Польшчы, у атрыманні дзяржаўных датацый ад ураду, у супрацоўніцтве з дыфэнзывай²⁷. Усё гэта дазваляла вызначыць харктар БХД як “буржуазна-нацыяналістычны” і адмоўна яе ацаніць. Многія высновы з гэтай манаграфіі былі запазычаныя іншымі даследчыкамі, асабліва ў другі, паваенны перыяд гістарыяграфіі нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходній Беларусі ў 20 – 30-х гг.

Такім чынам, можна канстатаваць, што ў 20-я – першай палове 30-х гг. адбывалася станаўленне савецкай гістарыяграфіі беларускага нацыянальна-вызваленчага руху ў межах міжваеннай Польшчы. У гэты час з’явіліся працы рознага кшталту, пераважна паліталагічнага прапагандысцкага характару, якія заклалі метадалагічныя і аксіялагічныя крытэрыі далейшага савецкага гісторыяпісання беларускага нацыянальнага руху ў міжваеннай Польшчы. Яны датычыліся пераважна агульнага становішча беларусаў у II Рэчы Паспалітай. Таксама былі працы, якія закраналіасобныя моманты нацыянальнага руху. Для ўсіх даследаванняў было ўласціва атаясамліванне сацыяльнага і нацыянальнага руху, яго рэзкае размежаванне на два лагеры. Разам з тым, адсутнічала выразная перыядызацыя гісторыі нацыянальна-вызваленчай барацьбы. Увогуле дамінавала пазіцыя разглядаць нацыянальны рух як стыхійную з’яву, а яе прычынамі бачылі сацыяльны і нацыянальны прыгнёт, ушлы Кастрычніцкага перавароту 1917 г., што ў сукупнасці з класавай свядомасцю, штурхала працоўны народ на барацьбу. Адзначалася, што стварэнне ў 1923 г. КПЗБ было пераломным момантам, які дазволіў гэтаму руху набыць арганізацыйныя харктар і абраць пра вільны шлях. Тэзіс аб стыхійнасці быў неабходны і для таго, каб аргументаваць сцверджанні пра здрадніцкую ролю беларускіх некамуністычных партый, якія трактаваліся як арганізацыі нацыянальнай буржуазіі і кулацкі. Да таго ж гэты тэзіс дазваляў даследчыкам упэўнена заяўляць, што названыя партыі не карыстаюцца папулярнасцю ў працоўным асяроддзі. Увогуле, некамуністычным нацыянальным арганізацыям у гэты час надавалася шмат увагі. Лічылася, што яны з’яўляліся галоўнымі ворагамі працоўных у іх нацыянальна-вызваленчай барацьбе, за што і былі крытыкаваныя ў пазнейшых творах гэтай гістарыяграфіі²⁸. Як нам падаецца, такая ўвага мела пад сабой пропагандысцкія падваліны, і пераследавала мэту

²⁷ Тамсама. С. 273-274.

²⁸ Вахтомаў Г.В., Міхнук У.М. Станаўленне гістарыяграфіі рэвалюцыйнага руху ў Заходній Беларусі. С. 125.

праз կрытыку беларускіх дэмакратычных партый зменшыць іх уплыў на беларусаў міжваенны Польшчы. Дадамо, што կрытыка гэтая была ў большасці выпадкаў несправядлівай, заснаванай на выдуманых альбо перакрученых фактах. Таму, пры ўсёй павазе, мы не можам пагадзіцца з меркаваннем берасцейскага даследчыка А. Савіча, які сцвярджае: “Азнаёміўшыся і прааналізаваўшы працы, у якіх асвягляліся разныя бакі дзейнасці таіх арганізацый, як БХД, БСС і іншых, трэба адзначыць, што разам са шматлікім ідэалагічным іштам памі кшталту “непрымірымыя ворагі рэвалюцыійнай барацьбы”, “платныя арганізацыі”, “беларускія нацыянал-фашисты”, “агенты дыфензіўы” і інш. у гэтых працах змешчана шмат карыснай для даследчыкаў інфармацыі, якая дае магчымасці азнаёміцца з асноўнымі праграмнымі і ўстаноўкамі і палітычнай практикай гэтых арганізацый”²⁹. Нельга пагадзіцца хадзіць з той прычыны, што аўтары тых працаў, як правіла, карысталіся не арыгінальнымі گрыніцамі, а звесткамі з аглядаў і справараздачай сяброў Кампартыі, друку і г.д. Разам з тым, нягледзячы на квазінавуковасць гэтых даследаваній, нельга цалкам іх адкідваць, бо яны – яскравае сведчанне стану тагачаснай гістарыяграфіі.

З сярэдзіны 30-х гг. многія з дзеячаў камуністычнага руху міжваеннай Польшчы, прадстаўнікі прасавецкай беларускай інтэлігенцыі Заходняй Беларусі, якія жылі ў БССР, падпали пад сталінскія рэпрэсіі. Апраўдаючы іх пераслед, органы дзяржаўнай бяспекі СССР пачалі актыўна распрацоўваць версію аб масавым пранікненні ў шэрагі камуністычнага руху ПРЭЧы Паспалітай, у тым ліку і ў кіраўнічыя структуры, штабёнай і агентаў дыфензіўы. Былі ліквідаваныя Камісіі па вывучэнню Заходняй Беларусі, Інстытут гісторыі партый з заходнім сектарам, замежная рэдакцыя КПЗБ. Вынікам гэтай палітыкі сталася раашэнне Камуністычнага Інтэрнацыянала аб забароне дзеянасці КПП і КПЗБ у 1938 г. Гэтыя падзеі аказалі непасрэдны ўплыў і на далейшы лёс гістарыяграфіі беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. Было спынена вывучэнне гісторыі КПП і КПЗБ. Больш таго, самі іх упамінанне ў публікацыях стала даволі рэдкай з'явай. Большаясць працаў даваеннага і паваеннага часу мела зусім іншыя характар. У першую чаргу даказвалася справядлівасць акупацыі тэрыторыі Заходняй Беларусі ў вярасні 1939 г. У якасці асновы гэтай акцыі мелася служыць спрадвечная барацьба беларускага народа супраць Польшчы, а таксама яго жаданне ўвайсці ў склад БССР. Па колькі КПЗБ знаходзілася ў апале, дык нацыянальна-вызваленчы рух трактаваўся ў асноўным як стыхійная барацьба працоўнага народа супраць прыгнёту. Што да некамуністычных партый і арганізацый, дых іх ацэнкі не змяніліся. Зрэшты, як дзеянасці камуністычных, так і нека-

²⁹ Савіч А.А. Беларускія арганізацыі ў Заходняй Беларусі ў 1921-1939 г. у айчыннай гістарыяграфіі 1920-1930-х г. С. 63.

муністычных арганізацыяў у гэты час асаблівая ўвага не надавалася. Найважнейшым было абгрунтаванне далучэння Заходній Беларусі да БССР. Гэта быў асноўны лейтматыў кніг Ю.Дашкевіча, Г.Ягорава, В.Мінаева, Г.Мінскага, Ц.Гарбунова, У.Пічэты, І.Лочмеля і іншых³⁰, большасць з якіх была выдадзена ў Маскве.

Асобна сярод кнігаў даваеннага перыяду вылучаецца праца І.Лочмеля “Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов”³¹, якая, зрэшты, даволі станоўча ацэньвалася ў наступнай гісторыяграфіі³². Разам з тым, яе падрабязны аналіз прымушае паставіць пад сумненне гэтыя ацэнкі. Даследаванне І.Лочмеля прадстаўляе сабой рэтраспектыўны агляд і апісанне (больш слушна – стварэнне) шматвекавога змагання беларускага народа супраць польскіх прыгнятальнікаў за далучэнне (уз’яднанне) да “брацкага рускага народа” з часоў Крэўскай уніі да 1939 г. Пакінуўшы па-за межамі нашага аналізу асвятленне падзеяў да міжваенна-дзесяцігоддзя 20 ст., назначым толькі, што навуковец свядома спрабуе экстрапаліяваць падзеі 16 – 18 стст. на сацыяльна-эканамічную і нацыянальна-культурную палітыку ўладаў міжваеннай Польшчы на заходнебеларускіх землях³³. Сама гэтая палітыка акрэсліваеца як бязперапынны ланцуг эканамічнага, сацыяльнага, палітычнага, нацыянальнага і культурнага гвалту і здзекаў над беларусамі, а яе вынікі – як суцэльная бядота і пакуты. Натуральная, што ўсё гэта не малю, згодна логіцы даследчыка, не прывесці да супраціву, да актыўізацыі нацыянальна-вызваленчай і рэвалюцыйнай барацьбы.

Цікавай выглядае аўтарская перыядызацыя гэтих працэсаў. І.Лочмель вылучае два этапы: 1921 – 1929 гг. і 1929 – 1939 гг. Першы перыяд атрымаў назыв “Нацыянальна-вызваленчая барацьба беларускага народу супраць польскіх акупантаў”³⁴, а другі – “Рэвалюцыйная барацьба рабо-

³⁰ Дашкевич Ю. Наші единокровные братя. Москва, 1939; Егоров Г. Западная Белоруссия. Москва, 1939; Яго ж. Західна Білорусія. Кіев, 1940; Мінаев В. Западная Украина и Западная Белоруссия под гнетом панской Польши. Москва, 1939; Минский Г. Под игом польских панов. Москва, 1939; Горбунов Т. Освобожденная Западная Белоруссия. Москва, 1940; Яго ж. Воссоединение белорусского народа в едином советском социалистическом государстве. Москва, 1948; Яго ж. Заходняя Беларусь под панским гнётам і яе вызваленьне. Мн., 1940; Пичета В.И. Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии. Москва, 1939; Лочмель И.Ф. Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов. Москва, 1940.

³¹ Лочмель И.Ф. Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов.

³² Гл. напрыклад: Революционный путь Компартии Западной Белоруссии (1921-9139 гг.) / Под ред. канд. ист. наук А.Н.Мацко и В.Е.Самутіна. Мн., 1966. С. 10; Полуян В.А. Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии (1927-1939 гг.). Мн., 1978. С. 7 і інш.

³³ Лочмель И.Ф. Очерк истории борьбы белорусского народа... С. 124, 126, 128, 153.

³⁴ Тамсама. С.126.

чыхі сялян Заходній Беларусі”³⁵. Відавочна, што крэсам, які падзяліў абодва этапы, стаў сусветны эканамічны крызіс 1929 – 1933 гг. Разам з тым, зусім незразумела, чаму ў адным выпадку ідзе мова пра нацыянальна-вызваленчую барацьбу, а ў іншым – пра рэвалюцыйную. Зрэшты, абедзве гэтых дэфініцыі таксама не акрэсліваюцца. Што да нацыянальна-вызваленчай барацьбы, дык яна паўстае на старонках кнігі як стыхійная, неарганізаваная з’ява. Асноўным іє формамі і этапамі, згодна І.Лочмелю, з’яўляліся партызанская выступленні 1921 – 1925 гг.³⁶ (у кнізе ў якасці іх сіноніма часта ўжываліся тэрміны “восстания, нападения, убийства представителей оккупационной власти”³⁷), дзейнасць БСРГ у 1925 – 1927 гг. Апошняя таксама разглядалася як масавы народны рух, які выйшаў з-пад падпарадкавання сваім арганізатарам, што імкнуліся падвесці Грамаду пад упływy польскай дзяржавы³⁸. Вельмі цікава, у адпаведнасці з духам часу, дадзена тлумачэнне метадаў закрыцця БСРГ: “Правительство Пилсудского, действуя принятым им методом подрыва изнутри, заслало в организацию провокаторов из лагеря своих прислужников – белорусских националистов. Предатели подготовили разгром организации, выдав ее членов и руководителей”³⁹. Паводле аўтара, пасля забароны Грамады беларускі нацыянальны рухразвіваўся ўжо амаль цалкам стыхійна: “В 1927 – 1929 гг. революционная борьба трудящихся Западной Белоруссии выливалась в форму забастовок и демонстраций рабочих в городах, отдельных выступлений крестьян против налогов и комасации в деревне”⁴⁰.

Вельмі цікавым з’яўляецца асвятленне І.Лочмелем дзейнасці КПЗБ. З вядомых прычынаў, аўтар нарысу нідзе не акцэнтаваў на яе дзейнасці сваёй увагі. Аднак нельга сцвярджаць, што даследчык цалкам ігнараваў Кампартыю. Яна зредку з’яўлялася на старонках працы, што ў пэўнай ступені стварае ўражанне недагаворанацца. Разам з тым, Лочмель даволі смеяла пісаў, што “революционной борьбой трудящихся Западной Белоруссии руководила Коммунистическая партия Западной Белоруссии, работавшая в чрезвычайно тяжелых условиях подполья, окруженнем шпионами и провокаторами, подвергавшаяся жесточайшим репрессиям”⁴¹.

³⁵ Тамсама. С. 132.

³⁶ З прычыны тэзісу аб стыхійнасці беларускай партызанкі, мова менавіта ідзе пра выступленні, а не пра рух. Зрэшты, аўтар працягвае традыцыю ігнаравання палітычнай і ідзялагічнай неаднароднасці розных беларускіх партызанскіх фармаванняў.

³⁷ Тамсама. С. 127.

³⁸ Тамсама. С. 130.

³⁹ Тамсама. С. 131.

⁴⁰ Тамсама. С. 132. Цікава, што сам гэты рух ацэніваецца ў дадзенай цытаце ўжо як “рэвалюцыйны”.

⁴¹ Тамсама. С. 133.

У кантэксце стыхійнасці характарызаў I.Лочмель і двойнасць ТБШ. Прынамсі, аўтар піша, што гэта арганізацыя была створана народнымі масамі, і гэтыя ж масы не дазволілі ёй пераутварыцца ва ўрадавую крэатуру⁴².

Сярод працаў паваеннага перыяду, асаблівай увагі заслугоўвае твор Ц.Гарбунова “Воссоединение белорусского народа в едином советском социалистическом государстве”⁴³. Як і кніга I.Лочмеля, яна імкнулася паказаць выточы барацьбы беларусаў з “польскімі прыгнітальнікамі”. Для абургунтавання гэтай тэзы, аўтар пачаў разгляд падзеі яшчэ з часоў Кіеўскай Русі. Аднак асноўная ўвага тут, у адрозненне ад “Очерка истории борьбы белорусского народа против польских панов”, прысвячалася найноўшай гісторыі. Акрамя паказу падзеі у Заходній Беларусі (ім ахвяраваны два раздзелы з шасці), Ц.Гарбуноў шмат увагі прысвяціў даваеннай гісторыі БССР, падзеям 1939 г. і мерапрыемствам савецкай улады на далучаных тэрыторыях, падзеям германа-савецкай вайны ў Беларусі аднаўленню гаспадаркі ў першую паваеннную пяцігодку.

Датычна Заходній Беларусі, паказ палітыкі польскіх уладаў заставаўся амаль нязменным. Хіба што, характар яе апісання быў больш утрыраны. Яна ж, як і ў папярэдніх працах, называлася асноўнай крыніцай нацыянальна-вызваленчай барацьбы. Другой яе прычынай таксама лічыўся ўплыў падзеі у БССР.

Гаворачы пра нацыянальна-вызваленчую барацьбу беларусаў у II Рэчы Паспалітай, Ц.Гарбуноў сцвярджаў, што яна “была неотделима от борьбы всех трудящихся Польши против своих классовых врагов”⁴⁴. Гэта дазваляла яму, як і папярэднікам, змешваць формы сацыяльной і нацыянальнай барацьбы, не праводзіць размежавання паміж рознымі па сваёй сутнасці рухамі. У кнізе не зроблена выразнай перыядызацыі нацыянальна-вызваленчай барацьбы, аднак сцвярджвалася, што найбольш широкі размахія набыла ў 1921–1925 гг. у выглядзе партызанска га руху, характар якога аўтар вызначае як сапраўдную вайну супраць польскіх захопнікаў⁴⁵. Стала яна і адной з прычынай з'яўлення ў 1925 г. БСРГ, з якой звязвалася далейшае развіццё вызваленчага руху. Характар Грамады акрэсліваўся як сялянскі, а праграмныя дакументы – як радыкальныя буржуазна-дэмакратичныя. Менавіта гэта, а таксама падтрымка яе з боку КПЗБ, на думку аўтара, былі асноўнымі прычынамі пашырэння яе ўплыву сярод сялянства. Далей ішоў пераказ схемы адносінаў Грамады і польскага ўраду, па-

⁴² Тамсама. С. 146-147.

⁴³ Горбунов Т. Воссоединение белорусского народа в едином советском социалистическом государстве. Москва, 1948.

⁴⁴ Тамсама. С. 114.

⁴⁵ Тамсама. С. 114-115.

казаны намі на прыкладзе працы І.Лочмеля. Сярод новых момантаў знаходзім тэзіс аб тым, што “руководство Громады было захвачено тайными агентамі дефензывы, которые энергично принялісь за раскол организаціі изнутры, за подрыв ёё авторитета в массах”⁴⁶. Сцвярджалася таксама, што гэтае кіраўніцтва выдавала ўладам актыўных дзеячаў. Цікавым момантам працы ёсьць тэзіс аб супрацьстаянні кіраўніцтва БСРГ і мясцовых арганізаціяў.

Што да КПЗБ, дык, як і ў працы І.Лочмеля, увага на яе дзейнасці не акцэнтавалася, замоўчвалася (пры тэзісу, што “Коммунистическая партия Западной Белоруссии возглавляла народную борьбу”⁴⁷).

У дачыненні дзейнасці беларускіх некамуністычных партый, Ц.Гарбunoў вярнуўся да традыцый гісторыографіі 20-х – першай паловы 30-х гг. і прысвяціў ім асобны параграф. У духу працаў супраць беларускіх буржуазных нацыяналісташ і нацыянальных дэмакраташ, ён разгледзеў іхузнікенне ад 1902 г. да 1939 г. і вярнуўся потым да гэтай праблемы, калі пісаў пра перыяд германа-савецкай вайны. У працы яны харектарызуюцца як здраднікі. Прычым у кагорту беларускіх нацыяналісташ патрапілі і былыя актыўныя дзеячы беларускага камуністычнага руху – С.Рак-Міхайлоўскі, П.Мятла, Б.Тарашкевіч і іншыя. Да таго ж, беларускі нацыяналізм аўтар знайшоў як у Заходній Беларусі, так і ў БССР⁴⁸.

Такім чынам, у 1939–1940-х гг. гісторыографія нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходній Беларусі спінзала істотныя змены. Найперш, па прычыне забароны Камінтэрнам у 1938 г. дзейнасці КПП і КПЗБ, гэтыя партыі зніклі з працаў гісторыкаў. У тых адзінковых выпадках, калі дзейнасць КПЗБ успаміналася (І.Лочмель, Ц.Гарбunoў), яна паказвалася невыразна. Па-другое, працы таго часу былі выключна прапагандысцкія. Гэта прыводзіла да наўмыснага скажэння гістарычнай рэчаіснасці, да неахайнасці ў падборы фактаў. Па сутнасці, у 1939–1940-я гг. адбыўся перапынак у навуковых доследах. Улічваючы ўсё гэта, лічым апраўданым вылучыць гэты час у асобны перыяд развіцця савецкай гісторыографіі беларускага нацыянальнага руху.

Штуршном да змены падыходаў у вывучэнні беларускага нацыянальнага руху ў міжваенны Польшчы сталася вядомая заява Цэнтральных камітэтаў Кампартыі СССР, Польскай аў'яднанай рабочай партыі, Італьянскай камуністычнай партыі, Балгарскай камуністычнай партыі і Камуністычнай партыі Фінляндыі ў справе забароны Камінтэрнам КПП у 1938 г., апублікаваная 21 лютага 1956 г. у час працы XX з’езда КПСС у газете “Прав-

⁴⁶ Тамсама. С. 120.

⁴⁷ Тамсама. С. 117.

⁴⁸ Тамсама. С. 134-139.

да”. У змесце гэтай заявы насцікаваць у аспекте ўзнятай намі проблемы два тэзісы. Першы – сцверджанне таго, што абвінавачванні супраць КПП былі сфальсіфікаваныя “разоблаченными впоследствии провокаторамі”⁴⁹ і па гэтай прычыне факт яе забароны з’яўляецца незаконным. Другі – “Компартия Польши в тяжелых условиях фашистского террора руководила борьбой польских рабочих и крестьян против гнета капиталистов и помещиков, за социальное и национальное освобождение трудящихся”⁵⁰ – утрымліваў у сабе ацэначны акцэнт і меўся служыць першасным арыенцірам для далейшага аналізу і ацэнкі дзеянасці КППі, адпаведна, яе складовай часткі – КПЗБ.

Такім чынам, быў пакладзены пачатак трэцяга этапу (другая палова 50-х – 80-я гг.) савецкай гісторыяграфіі беларускага нацыянальнага руху ў міжваеннай Польшчы. У гэты час розныя аспекты гісторыі КПЗБ, КСМЗБ, БСРГ сталіся прадметамі дысертацыйных даследаванняў. Так, згодна падлікам У.М. Міхнюка, за 35 гадоў было абаронена 2 доктарскія⁵¹ і 28 кандыдацкіх дысертацый⁵². Акрэсліваліся таксама цэнтры, дзе праводзіліся навуковыя доследы па азначанай тэматыцы. Гэта, у першую чаргу, інстытуцыі, пры якіх абараняліся дысертацыі – Беларускі дзяржаўны універсітэт, Інстытут гісторыі АН БССР, Інстытут гісторыі партыі пры ЦК КПБ. У пэўным сэнсе, яшчэ адным савецкім цэнтрам правядзення доследаў гісторыі беларускага нацыянальнага руху можа лічыцца і Гарадзенскі дзяржаўны універсітэт, дзе да гэтай тэматыкі звярталіся М.В. Жарскі, Я.Н. Мараш, Б.С. Клейн, М.В. Васілючак і іншыя⁵³. Наогул, згодна падлікам А.А. Савіча, у 50–80-я гг. было выдадзена больш за 20 манографій і брашуру, прыблізна 200 артыкулаў, дзесяць зборнікаў дакументаў і матэрыялаў, 6 кніг успамінаў⁵⁴.

Першай рэальнай рэакцыяй на рэабілітацыю КПЗБ сталася скліканне ў ліпені 1956 г. па ініцыятыве Мікалая Арэхвы – аднаго з сяброў кіруючых

⁴⁹ Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР. Документы и материалы. В 2 т. Т. 2 (1929–1939 гг.). Мин., 1970. С. 468.

⁵⁰ Тамсама.

⁵¹ З улікам доктарскай дысертацыі У.Ф. Ладысева, абароненай у 1989 г. ужо пасля выходу брашуры Міхнюка У.М. і Навіцкай Л.М., – трэй доктарскіх дысертацый.

⁵² Міхнюк В.Н. Основные направления развития исторической науки БССР: обзор тематики диссертаций // Докторские и кандидатские диссертации по историческим наукам БССР. 1944–1987 гг.: Библиографический указатель Мин., 1988. С. 3–30, 19.

⁵³ Мараш Я.Н., Собаль Н.И. Борьба трудящихся Гродненщины за Советскую власть. Гродно, 1958; Наш край: Борьба трудящихся Гродненщины за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР (1921–1939 гг.). Гродно, 1989; Клейн Б.С. За дело правое: Борьба КПЗБ с буржуазным террором (1920–1938). Мин., 1986 і інш.

⁵⁴ Савіч А.А. Вывучэнне гісторыі КПЗБ і КСМЗБ у другой палове 50-х – 1990 гады // Гісторыяграфія гісторыі Беларусі: стан і перспективы развіцця: Матэр. наявк. канф., прысвеч. 70-годдзю Ін-та гісторыі НАН Беларусі, Мінск, 6–7 кастр. 1999 г. / М.П. Касцюк, У.І. Навіцкі, Л.М. Лыч і інш. Мин., 2000. С. 248–250, 249.

органаў Кампартыі Заходній Беларусі і тагачаснага супрацоўніка Інстытуту гісторыі партыі, нарады былога актыву КПЗБ і КСМЗБ, на якім абмяркоўваліся праблемы і накірункі распрацоўкі гісторыі гэтых арганізацый⁵⁵. Падрабязнае апісанне і аналіз праблемаў, якія абмяркоўваліся на нарадзе былі апублікованыя ў верасні таго ж года ў часопісе “Коммунист Белоруссии” ў рэдакцыйным артыкуле “Совещание по вопросам истории Коммунистической партии Западной Белоруссии”.

Наступным момантам сталася публікацыя ў 1957 г. у “Коммунисте Белоруссии” артыкула Мікалая Арэхвы “К вопросу об истории Коммунистической партии Западной Белоруссии”. У 1958 г. у больш дапрацаваным выглядзе і ў перакладзе на беларускую мову гэтая праца з’явілася ў выглядзе асобнай брашуры. Спынімся на яе аналізе. Найперш, абсалютна ў ранейшым духу ўключэнне заходнебеларускіх земляў у склад міжваеннай Польшчы трактавалася як акупация. Адказнасць за гэта ўскладвалася як на ўрад гэтай дзяржавы, так і на міжнародны капітал. Без зменаў трактавалася і палітыка польскіх кіруючых холаў на гэтых землях, якая ілюстравалася прыкладамі нацыянальнага, сацыяльнага, эканамічнага і нацыянальнага прыгнёту, каланіяльнім адносінамі ўраду да прыродных багаццяў краю.

Як і ў папярэдніх працах, у нарысе М.Арэхвы адсутнічала нават спроба акрэсліць паняцце нацыянальнага і сацыяльнага руху, а, наадварот, адбывалася іхпойная ідэнтыфікацыя. Паводле чорна-белай схемы, увесь палітычны рух падзяляўся на дзве часткі – камуністычную, за якой толькі і прызнавалася права быць выразніцай адвечных памкненняў да вызвалення з-пад польскай акупациі і на рух буржуазна-нацыяналістичны, які разглядаўся як хібны па самой сваёй прыродзе: “Саўдзельнікамі белапольскай акупациі былі таксама беларускія нацыяналісты, якія стварылі рад палітычных, гаспадарчых і культурных арганізацый, атрымайшых агульную назну “Беларуская санацыя”. На чале яе стаялі А.Луцкевіч і Р.Астроўскі. Існавала яшчэ “Беларуская хрысціянская дэмакратыя” на чале з ксяндзом А.Станкевічам. Беларускія нацыяналісты падтрымлівалі ўсе асноўныя мерапрыемствы акупацийных уладаў. Супрацоўнічаючы з акупантамі ў барацьбе супраць КПЗБ і нацыянальна-вызваленчага руху беларускага народа, яны вялі раз’юшаную антысавецкую пропаганду”⁵⁶. Да таго ж, Арэхва для ілюстрацыі антынароднага і здрадніцкага характару беларускіх нацыялістаў, звязаўшася да ўдзелу некаторых з іх у калабарацыі.

Неабходна адзначыць, што аўтар брашуры зрабіў своеасаблівы падзел агульнага працэсу рэвалюцыйнага і нацыянальнага руху на асоб-

⁵⁵ Тамсама.

⁵⁶ Арэхва М.С. Рэвалюцыйны рух у Заходній Беларусі ў гады белапольскай акупациі. Мн., 1958. С. 8.

ныя перыяды: партызанская і падпольная барацьба (1921–1925 гг.), час дзеяніасці масавых арганізацый нацыянальна-вызваленчага руху (1925–1928 гг.), час рэвалюцыйнай барацьбы рабочага класу і сялян пад кіраўніцтвам КПЗБ у гады эканамічнага крызісу (1929–1933 гг.), барацьба КПЗБ за стварэнне адзінага рабочага і антыфашистыскага фронту (1934–1938 гг.), неарганізаваная рэвалюцыйная барацьба былых сяброву КПЗБ (1938–1939 гг.).

Пачатак нацыянальна-вызваленчага руху, згодна М.Арэхвы, насіў стыхійны масавы харктар. Сцвярджалася, што з-за малаоколькаснасці камуністычных арганізацый “у першыя гады акупацыі значная частка працоўных паддалася ўплыву польскіх, беларускіх і жыдоўскіх дробнабуржуазных нацыяналістычных партый”⁵⁷. Пераломным момантам у першы перыяд стала стварэнне КПЗБ у каstryчніку 1923 г., якая пачала змаганне за пашырэнне свайго ўплыву ў рабочым і сялянскім асяроддзі, імкнучыся пранікнуць у прафсаюзы. Акрамя таго, да першага перыяду нацыянальна-вызваленчага руху М.Арэхва аднёс утворэнне КСМЗБ і Міжнароднага таварыства дапамогі рэвалюцыянерам (МОПР). Цікавым з’яўляеца момант асвятлення ўваходжання ў склад КПЗБ Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі, сябры якой, у працягі ранейшай традыцыі, абвінавачваліся ў наяўнасці нацыяналістычныхіх дробнабуржуазных настроў, якія яны і прынеслі ў Кампартыю⁵⁸. Пра існаванне розных шкодных груповак у складзе КПЗБ ішла мова і ў асвятленні пытання аб г.зв. “сацэсіі”. Увогуле ж, сам перыяд акрэслены аўтарам як час станаўлення камуністычнага руху ўвогуле і самой КПЗБ у Захадній Беларусі.

Другі перыяд, час дзеяніасці масавых арганізацый нацыянальна-вызваленчага руху, безумоўна атаясамліваўся з БСРГ. Адзначаўся масавы харктар арганізацыі, аспекты яе праграмы, кіраўніцтва з боку Кампартыі. Увогуле, стварэнне і дзеянісць Грамады акрэслівалася М.Арэхвам як буйнейшы поспех КПЗБ і ўсёй КПП у справе кіраўніцтва беларускім нацыянальна-вызваленчым рухам⁵⁹.

Цікавай у гэтым сэнсе з’яўляеца своеасаблівая трактоўка агульна-дэмакратычнага харктару Грамады, у прыватнасці знаходжанне ў яе шэрагахгруппы некамуністычнай беларускай інтэлігенцыі. У традыцыяхсталінскай гісторыяграфіі разглядалася як свядомая правакацыя і арганізаваная ўрадам акцыя: “Кліка Пілсудскага пры дапамозе беларускіх нацыяналістаў накіравала свае намаганні на авалоданне “Грамадой”. Паколькі ў “Грамаду” ўваходзілі такія беларускія нацыяналісты, як А.Луцкевіч, Р.Аструўскі, М.Акінчыц, М.Бурсевіч і іншыя, пілсудчыкі стараліся захапіць у свае рукі кіраўніцтва ёю, надаць “Грамадзе” нацыяналістычны харктар. У

⁵⁷ Тамсама. С. 8.

⁵⁸ Тамсама. С. 12.

⁵⁹ Арэхва М.С. Рэвалюцыйны рух у Захадній Беларусі... С. 18.

выніку ўнутры “Грамады”, у яе кіраўніцтве пачалася барацьба за ўплыў паміж КПЗБ, якая ажыццяўляла лінію пролетарскага кіраўніцтва ў нацыянальна-вызваленчым руху, і беларускім і нацыяналістамі, якія штурхалі “Грамаду” на супрацоўніцтва з польскім фашизмам”⁶⁰. Што да дзеянасці гэтых час “Змагання” і ТБШ, дык яны ў кнізе толькі ўзгадваюцца.

Падвodзячы выснову пад другім перыядам, аўтар піша: “Такім чынам, у 1925–1928 гадах, ва ўмовах частковай стабілізацыі капіталізма, КПЗБ, правільна спалучаючы легальныя і нелегальныя формы і методы работы, здолела надаць масаваму нацыянальна-вызваленчаму руху арганізаваную форму і ўключыць яго ў агульнае рэчышча барацьбы супраць фашистыкай дыктатуры пад кіраўніцтвам рабочага класа Польшчы і яго авангарда – КПП”⁶¹.

Што датычыцца трэцяга этапу, дык ён трактаваўся выключна як перыяд масавых страйкаў рабочых сялян, пад час якога гартаўвалася іх адзінства.

Вылучэнне чацвёртага перыяду звязана з пастановамі Камінтарну аб арганізацыі ў ўсходніх краінах антыфашистыкіх франтоў. Зыходзячы з гэтага зроблена выснова аб фашизацыі грамадскага жыцця ў міжваеннай Польшчы. Па методу аналогіі гэты працэс пераносіўся і на дэмакратычны беларускі рух – “у якасці гіглерайскіх падгалоскаў усё часцей выступалі і беларускія нацыяналісты”⁶². Уесь жа астатні нацыянальна-вызваленчы беларускі рух ўкладваўся ў схемы барацьбы КПЗБ за арганізацію адзінага антыфашистыкага фронту і ў звыклыя межы страйкавай барацьбы.

Праца Арэхвы паклада пачатак правядзенню новых доследаў. У канцы 50–пачатку 60-х гг. вывучэнне нацыянальнага руху атрымала далейшы працяг у працах Т.Ю.Гліnskай, А.М.Мацю, У.А.Палуяна, І.У.Палуяна⁶³. Агулам для іх было ўласціва імкненне вярнуць у савецкую беларускую гістарычную навуку КПЗБ, КСМЗБ, БСРГ, клуб “Змаганне”. А саблівае месца ў шэрагу “заходнебеларускіх” манографій таго часу належыць калектыву працы “Революцыйны путь Компартиі Западной Белоруссии (1921–1939 гг.)”⁶⁴, выдадзенай сіламі Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ – філіялам Інстытуту марксізма-ленінізма пры ЦК КПСС. Яе аўтарамі з’яўляюцца М.С.Арэхва, А.М.Мацко, Т.І.Прытыцкая, А.В.Царук і І.П.Хаўратовіч.

⁶⁰ Тамсама. С. 16.

⁶¹ Тамсама. С. 21-22.

⁶² Тамсама. С. 28.

⁶³ Гліnskай Т.Ю. КПЗБ в борбe за завоеование трудящихся масс (1924-1928). Мн., 1962; Яе ж. КПЗБ – руководитель освободительной борьбы трудящихся западной Белоруссии, 1924-1928 гг. Мн., 1965; Мацю А.Н. Борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против фашизма. Мн., 1963; Полуян В.А., Полуян И.В. Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии в 1920-1939 гг. Мн., 1962; Полуян У.А. Беларусская сялянска-рабочая грамада. Мн., 1967.

⁶⁴ Революционный путь Компартии Западной Белоруссии / Под ред. канд. ист. наук А.Н.Мацко и В.Е.Самутина. Мн., 1966.

Акрамя таго, у 60-я гг. тэма нацыянальнага руху ў Заходній Беларусі закраналася таксама ў калектыўнай працы “Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии”⁶⁵, дзе была даволі схематычна паказана дзейнасць КПЗБ, КСМЗБ, БСРГ і клуба “Змаганне”. Аўтарам параграфа, дзе разглядалася гэтая праблематыка, з’яўляўся І.С.Росман.

Значную ролю ў вывучэнні нацыянальнага руху ў Заходній Беларусі адыграла выданне двухтомнага зборніка дакументаў “Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР: документы и материалы”⁶⁶. Нягледзячы на тэндэнцыі падбор дакументаў і адпаведны каментар, іх публікацыя дазволіла шырокім колам гісторыкаў і зацікаўленых асобаў скласі большменш цэласную карціну беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, прынамсі яго пракамуністычнай часткі, у міжваеннай Польшчы.

Галоўнай тэзай, якая ўслед за М.Арэхвам, паўтаралася ўсімі тагачаснымі даследчыкамі, было сцвярджэнне кіруючай ролі Кампартыі ў нацыянальна-вызваленчай барацьбе. Як і ў папярэдняй гісторыяграфії, гісторыкі 60-х гг. не рабілі размежавання паміж сацыяльным (рэвалюцыйным) і нацыянальна-вызваленчым рухам. Так, Т.Глінская была схільная ўесьць пратэстны рух у Заходній Беларусі лічыць рэвалюцыйным па форме і сацыялістычным па зместу: “Революционная борьба трудящихся Западной Белоруссии за свое национальное и социальное освобождение началась с первых дней белопольской оккупации. Она принимала различные формы: партизанская война сменялась стачками и забастовками рабочих, бурными выступлениями крестьянства против налогового гнета и помещичьей кабалы. Эта борьба носила острый характер и по своему содержанию была борьбой социалистической”⁶⁷. Падобны падыход, але без акцэнтациі ўвагі на сацыялістычным змесце, бачым і ў кнізе У.А.Палуяна і І.У.Палуяна, і ў калектыўнай манаграфіі Інстытута гісторыі партыі⁶⁸.

Аднадушныя аўтары даследаванняў 60-х гг. і ў вызначэнні ролі КПЗБ у гэтым руху. Яна вызначалася як авангард рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху, яго ідэйны натхняльнік і кіраўнік.

У гэтых працах больш увагі прысвячалася падзелу гэтага руху на асobныя перыяды. За яго аснову была ўзята істотна перапрацаваная перы-

⁶⁵ Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии. В 2 ч. Ч.2. Мин., 1967.

⁶⁶ Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР: документы и материалы: В 2 т. / Под ред. А.Н.Мацко, В.Н.Жигалова и Н.С.Орехво. Мин., 1962-1972.

⁶⁷ Глинская Т.Ю. КПЗБ – руководитель освободительной борьбы трудящихся западной Белоруссии. С. 191.

⁶⁸ Полуян В.А., Полуян И.В. Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии в 1920-1939 гг. С. 219-220; Революционный путь Компартии Западной Белоруссии. С. 33-34.

ядызацыя М.Арэхвы. У якасці падставовага элемента ўзяты працэс уздыму і ўпадку рэвалюцыйнай сітуацыі ў краі. У выніку былі вылуччаныя наступныя перыяды: перыяд утварэння КПЗБ і яе дзейнасці ва ўмовах паваленага рэвалюцыйнага ўздыму (1921–1924 гг.); перыяд барацьбы КПЗБ за аб'яднаннерабочага, сялянскага і нацыянальна-вызваленчага руху, супраць панавання буржуазіі і памешчыкаў (1925–1929 гг.); перыяд дзейнасці КПЗБ у гады сусветнага эканамічнага крызісу капіталізму (1929–1933 гг.); перыяд барацьбы КПЗБ за адзіны фронт пралетарыяту і антыфашистыкі народны фронт (1934–1938 гг.). Згодна логіцы ўздыму і ўпадку рэвалюцыйнай сітуацыі ў краі, у першы перыяд яна перажывала ўздым, у другі – упадак, які быў абумоўлены “часовай стабілізацыяй капіталізму”, у трэці – чарговы, наймацнейшы ўздым, выкліканы сусветным крызісам, а ў чацвёрты – кароткатэрміновы спад, выкліканы паслякрызіснай стабілізацыяй эканомікі, і разам з тым у гэты самы час ствараецца “почва для нового революціоннага подъема, развития антифашистского движения в стране”⁶⁹, што было выкліканы фашызацыяй тагачаснага грамадскага жыцця міжваеннай Польшчы. Безумоўна, такая перыядызацыя, нягледзячы на пэўны схематызм, шмат у чым была слушнай для разгляду дзейнасці КПЗБ. Але што да ўсяго нацыянальна-вызваленчага руху, дык яе адпаведнасць з’яўляецца спрэчнай.

Традыцыйна тлумачыўся і характар рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху ў акрэсленыя перыяды. Так, як і ў папярэдній гістарыяграфіі, вызначаўся стыхійны характар партызанскага руху пачатку 20-хг., яго палітычная стракатасць. Разам з тым падкрэслівалася, што там, дзе на чале партызанскія стаялі камуністы (Палессе, Наваградчына і Віленшчына), яна мела больш арганізаваны і выразны класавы характар. Там жа, дзе яе ачольвалі беларускія “нацыяналісты” (Гарадзенскі, Ваўкавыскі, Сакольскі, Бельскі і Беластоцкі паветы), рух гэты меў “буржуазна-нацыяналістычны характар”⁷⁰. Больш таго, беспадстаўна адзначалася, што: “Белорусские буржуазные националисты, боясь роста национально-освободительного движения народных масс, сдерживали развитие партизанской борьбы и стремились

⁶⁹ Революционный путь Компартии Западной Белоруссии. С. 296-297.

⁷⁰ Тамсама. С. 62-62. Цікава тут заўважыць, што акрэслены аўтаграмі манаграфіі тэрытарыяльны падзел беларускай партызанкі паводле палітычных перакананняў яе кіраўнікоў яўна тэндэнцыйны і не адпавядае рэчаіснасці. Яго тэндэнцыінасць прайяўляецца ў стварэнні пэўнага ўражання, што амаль уся партызанка на большай тэрыторыі Заходній Беларусь – Палессе, Наваградчына, Віленшчына – кіравалася камуністамі, і, толькі на тэрыторыі Беластоцкага ваяводства яна знаходзілася пад упльывам беларускіх нацыянальных партый. Насамрэч, партызанская атрады, якія дзейнічалі на Палессе, Наваградчыне і Віленшчыне захоўвалі свою ідзалагічную і палітычную стракатасць і ўплыў камуністам на іх не быў дамінуючым.

направить ее в угодное им русло. Однако, будучи не в силах удержать под своим влиянием партизан, в массе своей – крестьян, белорусские националисты прекратили борьбу и эмигрировали в Литву. Оставшиеся после них в западных поветах местные партизанские группы не сложили оружия. Действуя разрозненно, они продолжали бороться против своих угнетателей⁷¹. Канстытутацый такіх бяздоказных фактаў павінна была падкрэсліць, што дзейнасць беларусаў-незалежнікаў не мела падтрымкі з боку шырокіх колаў сялянства: “Но попытка отравить нарастающее народное движение националистическим угаром, проповедью создания буржуазной Белорусской Республики провалилась”⁷². Зрэшты, часам усё-такі прызнавалася, што беларускія партыі мелі пэўны ўплыў на насельніцтва ў 1921–1922 гг. Праўда, пры гэтым яны называліся ўжо не “нацыяналістычнымі”, але фігуравалі як “белорусские мелкобуржуазные партии и национальные общественные организации”⁷³.

Аднак сітуацыя кардынальна змянілася ў 1923 г., калі была створана КПЗБ. З гэтага моманту “революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии вступило в новую полосу своего развития. КПЗБ стала единственным и признанным его организатором и руководителем”⁷⁴. З’яўленне ж Кампартыі было падрыхтавана самай логікай развіцця гэтага ж рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху. Дзейнасць КПЗБ была таксама тым каталізаторам, які даволі выразна прыспеў падзел беларускага руху на два варагуючыя лагеры.

Якбачым, тагачасная гісторыяграфія нязменна следавала закладзенай у 30-я гг. традыцыі рэзкай палярызацыі нацыянальнага руху. Таяго частка, якая актыўна супрацоўнічала з камуністамі, адзначана трактавалася як сапраўдны нацыянальна-вызваленчы рух. Што да некамуністычных/антыкамуністычных беларускіх палітычных партый і арганізацый, дык яны катэгарычна абвяшчаліся нацыяналістычнымі, здрадніцкімі, антынароднымі.

Прайлюструем гэта шэрагам цытатаў. “Белорусские буржуазные националисты и клерикалы, входившие в состав Белорусского клуба, наоборот, выступали против классовой борьбы и союза белорусских и польских трудящихся. Они проповедовали идею создания “единого” национального белорусского фронта, поддерживали антинародные законопроекты буржуазно-помещичьего правительства Польши. Националисты понимали, что союз с правящими кругами страны является для них единственной

⁷¹ Тамсама. С. 63.

⁷² Полуян В.А., Полуян И.В. Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии в 1920-1939 гг. С. 64.

⁷³ Революционный путь Компартии Западной Белоруссии. С. 54.

⁷⁴ Полуян В.А., Полуян И.В. Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии в 1920-1939 гг. С. 96.

возможностью сохранить капиталистические порядки в Западной Белоруссии”⁷⁵; “В ходе классовой борьбы в Западной Белоруссии определялись два основных социальных лагеря, две классово-противоположные силы: лагерь реакции и лагерь революции. Лагерь реакции составляли помещики и буржуазия, кулаки и осадники, буржуазная интеллигенция и духовенство, буржуазный государственный аппарат и армия, польские и белорусские буржуазно-националистические партии и организации. В революционном лагере объединялись рабочие, бедняцко-середняцкие массы крестьян, городская беднота и лучшие представители прогрессивной части интеллигенции Западной Белоруссии в союзе с польским рабочим классом и трудящимся крестьянством под руководством Коммунистической партии Польши (КПП), а с конца 1923 года и Коммунистической партии Западной Белоруссии”⁷⁶; “Национально-освободительное движение в Западной Белоруссии развивалось в борьбе с белорусскими буржуазными националистами, защищавшими власть помещиков и капиталистов”⁷⁷; “В своей антинародной деятельности националистические партии опирались на белорусскую буржуазию, кулачество, духовенство и националистические элементы буржуазной интеллигенции. Белорусские буржуазные националисты опирались также на поддержку империалистических государств”⁷⁸.

Як бачым, аўтарамі гэтых даследаваній стваралася пэўная лагчная схема, паводле якой разглядалася і ацэнівалася дзеянасць некамуністычнага крыла беларускага нацыянальнага руху. Сутнасць яе палягала ў наступным: паколькі гэтыя арганізацыі не падтрымлівалі камуністычны рух і БССР, то яны не з'яўляліся выразнікам і інтарэсаў працоўнага насельніцтва і толькі адцягвалі яго ад сапраўднага змагання, да таго ж, у іх склад уваходзілі класава варожыя элементы (ксянды, кулакі і г.д.), якія ўжо па сваёй сутнасці не маглі быць на баку працоўных масаў. Адпаведна, гэтыя арганізацыі маглі адностроўваць толькі інтарэсы супрацьлеглага лагеру – эксплуататораў, буржуазіі і памешчыкаў, якія былі зацікаўлены ў захаванні ў Заходняй Беларусі капіталістычных парадкаў; у сваю чаргу, гэтыя мэты прымушалі і партыі, і саму беларускую буржуазію шукаць сабе саюзікаў у таяк жа польскай і замежнай буржуазіі, ісці на згодніцтва з імі шляхам здрады сваіх нацыянальных інтарэсаў для задавальнення інтарэсаў класавых.

Улічваючы ўсё сказаное, беларускія дэмакратычныя партыі абавязчаліся савецкім і даследчыкамі арганізацыямі і нацыяналістычнымі,

⁷⁵ Глинская Т. Ю. КПЗБ – руководитель освободительной борьбы трудящихся западной Белоруссии. С. 81.

⁷⁶ Полуян В. А., Полуян И. В. Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии в 1920-1939 гг. С. 6.

⁷⁷ Тамсама. С. 56.

⁷⁸ Тамсама. С. 58.

здрадніцкімі, антынароднымі, якіх нельга залічваць да нацыянальна-вызваленчага руху, а толькі да нацыяналістычнага. Па сутнасці, гэтая схема, запачаткованая ў даволі невыразнай форме яшчэ ў папярэдня перыяды, у 60-я гг. набыла канчатковую завершанасць із неістотнымі зменамі вандравала з аднаго даследавання ў другое. Такі схематызм не патрабаваў ад даследчыкаў звароту да першакрыніцаў дзеянасці беларускага нацыянальнага некамуністычнага руху, да іх глыбокага аналізу нават з пазіцый дэклараціі марксісцка-лёнінскай метадалогіі. Да статтюва было проста ўзяць вырваныя з кантэксту цытаты з іх друку, з матэрыялаў польскай адміністрацыі ці са справа здачаў функцыянераў КПЗБ, якія маглі б праілюстраваць неабходныя элементы створанага стэрэатыпу.

Другім момантам такой стэрэатыпізацыі савецкай гісторыяграфіі беларускага нацыянальнага руху было даволі павярхойнае ў яўленне пра некаторыя рэчы. Да прыкладу, для навешвання дзеянасці БХД цэліку “клерыкальнай” арганізацыі было дастаткова прысунуць ў яе шэрагах беларускіх ксяндзоў. Аднак вядома, што клерыкалізм – гэта палітычная плынь, якая заснавана на прадастаўленні святарам і царкве асаблівай ролі ў палітычным, эканамічным і культурным жыцці дзяржавы, кантроль гэтых структурой над грамадствам. Нават павярхойны аналіз ідэалогіі БХД, яе праграмных дакументаў мог бы пераканаць у адсутнасці сярод яе сяброў такіх памкненняў.

Падобны схематызм стаўся прычынай таго, што ў 60-я гг. у савецкай гісторыяграфіі не з'явілася аніводнай працы цалкам прысвечанай беларускаму нацыянальніца-вызваленчаму руху ў міжваеннай Польшчы. Паўплывала на гэта і яго амаль поўнае атаясамліванне з сацыяльным рухам.

Сярод вышэй пералічаных працаў крыху больш увагі яму прысвяціў У.А.Палуян у манаграфіі “Беларуская сялянска-рабочая грамада”⁷⁹. На наш погляд, выкліканы гэта тым, што, па сутнасці, дадзеная праца была адзіным тагачасным даследаваннем, цалкам прысвечаным менавіта нацыянальному руху. Зрэшты, і сама Грамада, у адрозненне ад КПЗБ, выйшла з гушчы нацыянальнага асяроддзя, злучыўшы ў сваіх шэрагах найбольш леварадыкальную яго частку. Дадатным бокам гэтай працы У.А.Палуяна з'яўлялася тое, што ён выводзіў беларускі нацыянальны рухм іжвайеннай Польшчы з беларускага нацыянальнага руху пачатку 20 ст.⁸⁰. Па-чайышы адзараджэння руху, а ўтар прасачыў яго развіццё. У выніку была

⁷⁹ Звернем увагу на карэктроўку назвы БСРГ як у работе У.А.Палуяна, так і ў працах іншых даследчыкаў. Насамрэч, партыя гэтая называлася *Беларуская сялянска-рабочніцкая грамада*. Такое абыходжанне з арыгінальным назовам – яшчэ адно сведчанне своеасаблівасці метадалогіі савецкіх даследчыкаў.

⁸⁰ Палуян У. А. Беларуская сялянска-рабочая грамада. С. 21-28.

дадзеная больш-менш змястоўная характеристыстика Беларускай сацыялістычнай грамады, БРА, БХД, Беларускай сацыял-дэмакратычнай партыі, беларускіх эсэраў, Беларускай партыі незалежных сацыялістаў, ТБШ. Да-волі грунтоўна праследжана эвалюцыя ў поглядах Браніслава Тарашкевіча, Сымона Рак-Міхайлоўскага, Паўла Валошына і Пятра Мятлы, якая прывяла іхда збліжэння з камуністамі. Асабліва поўна і падрабязна былі прааналізаваныя погляды Браніслава Тарашкевіча, якога У.А.Палуян акрэсліў як “камуніста і прафесійнага рэвалюцыянера, які не толькі авалодаў марксіцка-ленінскай тэорыяй, але і творча ўжываў яе на практыцы, узімаючыся да ўзору выдачнага палітычнага дзеяча, кіраўніка масавага рэвалюцыйнага вызваленчага руху. [...] Вялікая палітычная работа па кіраўніцтву Грамадой і арганізацыі масавага нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходній Беларусі, па абароне інтэрэсаў працоўных здабылі яму ўдзячнасць і глыбокую павагу беларускага народа”⁸¹. Па сутнасці, гэта была сапраўдная рэабілітацыя Б.Тарашкевіча, першая значная навуковая ацэнка яго поглядаў і дзеянасці.

Тое ж самае было зроблена У.А.Палуянам і ў дачыненні да БСРГ. Аўтар упершыню падрабязна і грунтоўна прааналізаваў прычыны яе ўзнікнення, характеристар інакіраванасць дзеянасці. Ім была паднятая і ўведзеная ў навуковы зварот большасць архіўных матэрыялаў, звязаных з дзеянасцю Грамады, з яе друкам. У выніку была грунтоўна раскрыта і прааналізаваная палітычная, культурна-асветніцкая дзеянасць БСРГ.

У.А.Палуян адным з першых сярод савецкіх гісторыкаў паспрабаваў аб'ектыўна разабрацца з проблемай далучэння да БСРГ той часткі беларускай інтэлігенцыі, якая не была пракамуністычнай. Высновы, зробленыя ём, выразна адрозніваліся ад папярэдніх трактовак гэтай проблемы: “Далучэнне іх да Грамады тлумачыцца шэрагам прычын. З аднаго боку, у абстаноўцы ажыўлення масавага рэвалюцыйнага руху, калі існууючыя дробнабуржуазныя партыі гублялі ўплыў у масах, некаторыя з нацыяналістатаў завагаліся і пачалі пераходзіць у іншыя арганізацыі. З другога, змагаючыся за аб'яднанне ўсіх дэмакратычных сілаў і стварэнне радыкальнай вызваленчай арганізацыі, кіраўнікі Грамады імкнуліся прыцягнуць у арганізацыю ўсіх, хто мог бы выступіць су праць нацыянальнага і палітычнага прыгнёту. У сувязі з гэтым, яны гатовыя былі прыняць і некаторых дзеячоў з нацыяналістычных згодніцкіх арганізацый, якія знаходзіліся ў апазіцыі да ўрада. Так адбылося пашырэнне ўплыву Грамады на Віленскі беларускі нацыянальны камітэт”⁸². Зазначаючы гэта, У.А.Палуян піша і пра тое, што прыняцце ў арганізацыю Антона Луцкевіча і Ра-

⁸¹ Тамсама. С. 68.

⁸² Тамсама. С. 136-137.

даслава Астроўскага, якія на той час ужо сябе зарэкамендавалі як “нацыяналісты”, з’яўляліся памылкай кіраўніцтва БСРГ. Крыху інакш, на яго думку, выглядала справа з Фабіянам Акінчышам і іншымі “нацыяналістамі”, погляды якіх не былі да канца вядомымі. Зрэшты, як падкрэслівае аўтар манографіі, іх колькасць у арганізацыі была невялікай і істотнага ўплыву на яе дзейнасць яны не мелі.

У.А.Палуян аддаў таксама даніну і ўжо сфармаванаму ў папярэдній гісторыяграфіі стэрэатыпу аб tym, што беларускія “нацыяналісты” мелі планы ў будучым раскалоць Грамаду. Зрэшты, тут аўтар крыху сам сабе пярэчыў, бо перадгэтым сцвярджаў, што многія з прадстаўнікоў некамуністычнай інтэлігенцыі, патрапілі ў шэрагі БСРГ пад упłyvам уздыму нацыянальна-вызваленчага руху, не маючы выразнага ўяўлення пра сапраўдныя характеристары⁸³. Зазначым, што, на наш погляд, якраз гэтая выснова больш адпавядзе рэчаіснасці.

Разам з tym, У.А.Палуян, адзначаючы неаднароднасць БСРГ, унутраныя супярэчнасці ў поглядах яе сяброў на прызначэнне арганізацыі, не надаваў ім выключнай ролі: “Аднак было б няправільным перабольшваць, як гэта было раней у савецкай гісторычнай літаратуры, унутраную барацьбу ў Грамадзе і ўводзіць яе ледзь не ў ранг галоўнага зместу класавай барацьбы ў Заходній Беларусі ў гэты перыяд і галоўнай прычыны паражэння самай арганізацыі. Цэнтр барацьбы Грамады праходзіў не ўнутры, а па-за ёй і накіраваны быў перш за ўсё супраць буржуазна-памешчыцкай улады, сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту беларускага народа, польскіх і беларускіх буржуазна-нацыяналістичных арганізацый”⁸⁴.

Безумоўна, манографія У.А.Палуяна не пазбегла ўплываў пануючых у тагачаснай савецкай гісторыяграфіі схемаў і стэрэатыпаў. Асабліва адчувальна гэта на прыкладзе ацэнкі аўтарам дзейнасці БХД і БСС, іхузаемастасункаў з БСРГ, у акцэнтацыі ўвагі на згодніцкім характеристары іншых беларускіх арганізацый, у перабольшванні рэвалюцыйнага характеристару самай Грамады. Разам з tym, манографія вылучаеца сярод іншых працаў сваёй грунтоўнасцю, удумлівасцю і акадэмічнасцю. Усё гэта дазваляе вылучыць У.А.Палуяна з шэрагу іншых даследчыкаў Заходній Беларусі 60 – 80-х гг., як найбольш сур’ёнага спецыяліста, найменш заангажаванага ў пануючыя ідэалагемы, зрабіўшага сапраўдныя навуковыя прарывы ў вывучэнні беларускага нацыянальнага руху міжваеннай Польшчы.

Даследаванне разглядаемай намі праблемы далейшы працяг атрымала ў 70-я гг. У гэты час з’явіліся працы А.А.Сарокіна, П.І.Зялінскага і М.А.Ракевіча, С.В.Говіна, Г.Б.Ватковіч, А.А.Віхрава, У.Ф.Ладысева,

⁸³ Тамсама. С. 139.

⁸⁴ Тамсама. С. 139-140.

М.А.Бабера⁸⁵, якія закраналі асобныя пытannі нацыянальна-вызваленчага руху – сялянскі рух, заходнебеларускі друк агулам і друк КПЗБ, у прыватнасці, дзейнасць КСМЗБ, асобныя аспекты дзейнасці КПЗБ. Як правіла, гэтыя манаграфіі былі напісаныя на аснове дысертацыйных даследаванняў.

Сярод гэтых манаграфій, асаблівай увагі заслугоўвае праца У.Ф.Ладысева “Насуперак волі народа”. Гэта першае даследаванне, у якім рабілася спроба прааналізуваць некамуністычную плынь беларускага нацыянальнага руху. У ім былі выкарыстаныя шматлікія матэрыялы друку, некаторыя архіўныя крыніцы. Разам з тым, у кнізе выразна прайвілася наследаванне У.Ф.Ладысевым вышэй акрэсленай схемы разгляду некамуністычнага руху.

Асабліва гэта відаць на прыкладзе аналізу дзейнасці БХД (БНА). Так, даследчык упершыню агучыў многія факты з гісторыі хадэцыі, прааналізуваў яе праграмныя дакументы. Аднак, іх інтарпрэтацыя і ацэнка дадзеная згодна існуючым на той час ацэначным стэрэатыпам. Бяздоказана сцвярджалася, што “хрысціянская дэмакратыя на практицы супрацоўнічала з уладамі, неаднаразова атрымлівала ад іх грашовыя субсіды. Многія з кіраўніцтва БХД, як В.Гадлеўскі, Ярэміч іншыя, з’яўляліся агентамі інфарматарамі дыфензіў”⁸⁶. Тутаітар дапусціў даволі грубую памылку. Фабіян Ярэміч ніколі не з’яўляўся сябрам хадэцыі. Ён быў адным з заснавальнікаў і кіраўнікоў БСС. Зрэшты, гэта не апошняя памылка У.Ф.Ладысева. Так ён даволі свабодна абышоўся з другой назівай партыі, якую яна прыняла пасля яе апошняга абанаўлення. У выніку ўласны назоў “Беларускае народнае аб’яднанне” заменены ім на “Беларускае нацыянальнае аб’яднанне”⁸⁷. Многія факты, праграмныя палажэнні пераکручваліся, памылкова датаваліся. На прыклад, У.Ф.Ладысёў сцвярджаў, што патрабаванне падзелу замлі паміж безземельнымі сялянамі бяз выкупу і ажыццяўленне ўсіх аграрных рэформаў у вёсцы за кошт дзяржавы, было ўнесена ў праграму БХД (БНА) у 1935 г. пад уплывам радыкалізацыі нізоў партыі і слушнай крытыкі папярэдніх праграмаў з боку КПЗБ⁸⁸. Насамрэч, гэтае патрабаванне з’явілася яшчэ ў праграме хадэцыі за 1926 г.

⁸⁵ Сорокин А.А. Освободительное и революционное крестьянское движение в Западной Белоруссии (1920-1939 гг.). Мин., 1970; Зелинский П.И., Ракевич Н.А. Печать КПЗБ в борьбе за свободу. Мин., 1977; Говін С.В. Друк Заходняй Беларусі (1921-1939 гг.). Мин., 1974; Воткович Г.Б. КПЗБ в борьбе за интернациональное единство трудящихся. Мин., 1975; Віхраў А.А. Баявы памочнік КПЗБ (1921-1928 гг.). Мин., 1975; Ладысёў У.Ф. КПЗБ – арганізатор барацьбы працоўных за дэмакратычныя права і свабоды (1934-1938 гг.). Мин., 1976; Яго ж. Насуперак волі народа. Мин., 1976; Бабер М.А. Комсомол Западной Белоруссии – помощник КПЗБ в борьбе за социальное и национальное освобождение трудящихся (1934-1938 гг.). Мин., 1976.

⁸⁶ Ладысёў У.Ф. Насуперак волі народа. С. 30.

⁸⁷ Тамсама. С. 26.

⁸⁸ Тамсама. С. 28.

Зрэшты, дадзеная кніга У.Ф.Ладысева не можа разглядацца як выключна навуковае выданне. Хучэй за ўсё, гэта прапагандысцка-папулярны твор, пра што ўскосна сведчыць той факт, што яна была выдадзена ў серыі “Бібліятэка газеты “Голас Радзімы”. Як ведаём, выданні гэтай серыі з’яўляліся прапагандысцкімі былі разлічаныя ў першую чаргу на беларусаў-эмігрантаў.

У 70-я гг. выйшлі з друку таксама і новыя манаграфіі А.М.Мацко, У.А.Палуяна⁸⁹. Праца апошняга з’яўлялася доктарскай дысертаций і была цалкам прысвечана беларускаму нацыянальнаму руху ў пасляграмадоўскі перыяд – 1927–1939 гг. Для гэтай манаграфіі ўласцівы цэлы шэраг новых, як на той час рэвалюцыйных палажэнняў.

Так, У.А.Палуян упершыню прызнаў асноўнай сілай рэвалюцыйна-дэмакратычнага руху ў Заходній Беларусі бяднейшае і сярэдняе сялянства. Гарадская ж беднатахарактэрнавалася як неактыўная і разрозненая. Разам з тым, даследчык прызнаў і тое, што ўплыў на гэты рух аказалі рэвалюцыйны рабочы рух, навуковы сацыялізм і дзейнасць КПЗБ⁹⁰. Відавочна, што самі гэтыя фактары ўплыву выводзіліся за межы нацыянальна-дэмакратычнай плыні. Па сутнасці, такое раздзяленне рэвалюцыйнага і рэвалюцыйна-дэмакратычнага руху можна інтэрпрэтаваць як першую, пакуль яшчэ не зусім выразную спробу правесці размежаванне паміж сацыяльнымі і нацыянальна-вызваленчымі рухам, які, бяспрэчна, меў і сацыяльныя матывы.

Па-другое, абсолютна новай была характеристыка майскага перавароту 1926 г. Калі папярэдняя і сучасная У.А.Палуяну гісторыяграфія адназначна звязвала прыход да ўлады Юзафа Пілсудскага і палітыку санацыі як ўстанаўленне фашыстыкага рэжыму ў яго польскім варыянце, дык гэты аўтар ці не першым заследчыкаў адмовіў слушнасць такога сцвярджэння. На яго думку, гэта быў рэакцыйны рэжым, для яуга ў пэўнай ступені ўласцівия фашыстыкі рысы, але яны не адыхрываюць якой-кольвець значнай ролі да 1933 года. І толькі ў 1933–1935 гг. і ў 1937–1939 гг. яны дамінуюць⁹¹.

Датычна нацыянальнага руху, У.А.Палуян прытрымліваўся традыцыйнага яго падзелу на дзве часткі – рэвалюцыйна-дэмакратычную і нацыянальна/нацыяналістычную-буржуазную. Да першай часткі, паводле меркавання ў даследчыка, адносіліся БСРГ, Рабоча-сялянскі пасольскі клуб “Змаганне”, ТБШ⁹². Яны прадстаўлялі беларускае незаможнае і сярэднє-

⁸⁹ Мацко А.Н. Революционная борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против гнета буржуазии и помещиков (1918–1939 гг.); Полуян В.А. Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии (1927–1939 гг.). Мин., 1978.

⁹⁰ Полуян В.А. Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии (1927–1939 гг.). С. 38–39.

⁹¹ Тамсама. С. 52.

⁹² Тамсама. С. 53, 86–87, 133.

заможнае сялянства, якое з'яўлялася іхасноўнай сацыяльнай базай, а таксама перадавую інтэлігенцыю, невялікую частку гарадской бедната. Па прычыне такой шырокай сацыяльнай падтрымкі, рух гэты быў масавы і добра арганізаваны. Апошняя ўласцівасць вынікала з таго, што гэтыя арганізацыі знаходзіліся пад непасрэдным ўплывам КПЗБ.

Да супрацьлеглай часткі адносіліся розныя партыі і арганізацыі, якія адлюстроўвалі інтарэсы беларускай нацыянальнай буржуазіі (дробнай гарадской і кулацтва). Сюды адносіліся БХД, БСС, Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры (БГіК), розныя дробныя групоўкі “беларускай санацыі”, нацыяналістычныя партыі сярэдзіны 30-х гг.

Як і ў сваёй папярэдняй манаграфіі, У.А.Палуян, аддаючы перавагу прасавецкай плыні, разглядзеў беларускі рух даволі цэласна. Так, раскрыццё і аналіз дзеянасці Грамады, “Змагання”, ТБШ адбывалася паралельна са зваротам аўтара да дзеянасці БХД, БСС, БГіК, “Белсанациі”, “Цэнтрасаюзу”, Беларускай нацыянал-сацыялістычнай партыі (БНСП), Беларускага нацыянальнага фронту (БНФ) іншых партый і арганізацый. Багаты крыніцазнаўчы матэрыял даў магчымасць аўтару манаграфіі раскрыць асноўныя моманты гісторыі ўсіх партый і арганізацый, якія сталі аб'ектам яго вывучэння, прасачыць дынаміку іх развіцця. Гэта дазволіла даследчыку пазбегнуць хібаў ранейшай гістарыяграфіі, калі нацыянальны некамуністычны рух разглядаўся статычна. Безумоўна, ацэнкі і сама метадалогія даследавання заставаліся ранейшымі.

Наступнае дзесяцігодзіе стала пераломнім момантам у функцыянаванні савецкай гістарыяграфіі. З сярэдзіны 80-х гг. адбываўся працэс яе разлажэння як пэўнай метадалагічнай і ідэалагічнай сістэмы. У гэты час з'явіліся новыя працы, аўтары якіх па-іншаму глядзелі на праблемы беларускага нацыянальнага руху ў міжваеннай Польшчы, выкарыстоўвалі іншыя метадалагічныя падыходы. У выніку гістарыяграфія перастала быць аднабаковай і паступова набывала ту ю метадалагічную і аксеалагічную стракатасць, якая ўласціва для сучаснай беларускай гістарычнай науکі.

Але пры канцы савецкай эпохі ў гістарычнай науцы з'явіліся дзве працы, якія з поўным правам могуць быць аднесеныя да савецкай гістарыяграфіі нацыянальнага руху. Гэта манаграфія У.Ф.Ладысева і I.B.Палуяна⁹³. Яны нічым не розніліся ад большасці папярэдніх працаў. Больш таго, у параўнанні з манаграфіяй У.А.Палуяна “Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии (1927–1939 гг.)” гэта быў крок назад. Такабодва аўтары зноў лічылі майскі пераварот 1926 г. фашыстцкім. У.Ф.Ла-

⁹³ Ладысев В.Ф. В борьбе за демократические права и свободы: (Из исторического опыта КПЗБ, 1926–1938 гг.). Мн., 1988; Полуян И.В. Западная Белоруссия в период экономического кризиса, 1929–1933 гг. Мн., 1991.

дысеў нават выказаў нязгоду з трактоўкай У.А.Палуяна, абвінаваціўшы яго ў спробах рэабілітаваць санацыйны рэжым⁹⁴. Што датычыцца нацыянальнага руху, дык разглядаўся ён па ранейшых крытэрыях, з ранейшым узроўнем ведання крыніцай.

Такім чынам, савецкая гісторыяграфія беларускага нацыянальнага руху ў міжваеннай Польшчы прайшла даволі складаны шлях у сваім развіцці. Як было паказана вышэй, у яе дынаміцы выразна прасочваюцца трох этапы, якія мелі свае ўласцівасці. Аднак увесь час свайго існавання савецкая беларуская гісторыяграфія ўяўляла сабой пэўную метадалагічна-ідэалагічную цэласнасць. Агулам ёй было ўласціва імкненне да стэрэатыпізацыі гісторычнага працэсу, да яго ідэалагізацыі. Вынікала гэта, як са спецыфікі марксісцка-ленінскай метадалогіі, так і з ідэалагічнага ціску на яе ўладных структураў. Немалаважным момантам з'яўляўся і суб'ектыўны фактар самога даследчыка.

Пытанні да Эдуарда Мазько

Андрэй Кіштымаў (Менск): Мы ўжо адзначалі, што савецкая гісторыяграфія – гэта дырэктыўная гісторыяграфія. Але, каліяна зімалаася праблемай беларускага нацыянальнага руху ў Польшчы, то, значыць, існавала адпаведная дырэктыва. З якой мэтай аддавалася падобная дырэктыва? Здаецца, было прасцей праігнараваць гэту праблему, зрабіць выгляд, што яе няма.

Леанід Гарызонтаў (Масква): Как в современном историческом сознании жителей Западной Беларуси представлен межвоенный период, когда данная территория входила в состав II Речи Посполитой? Какой стереотип победил?

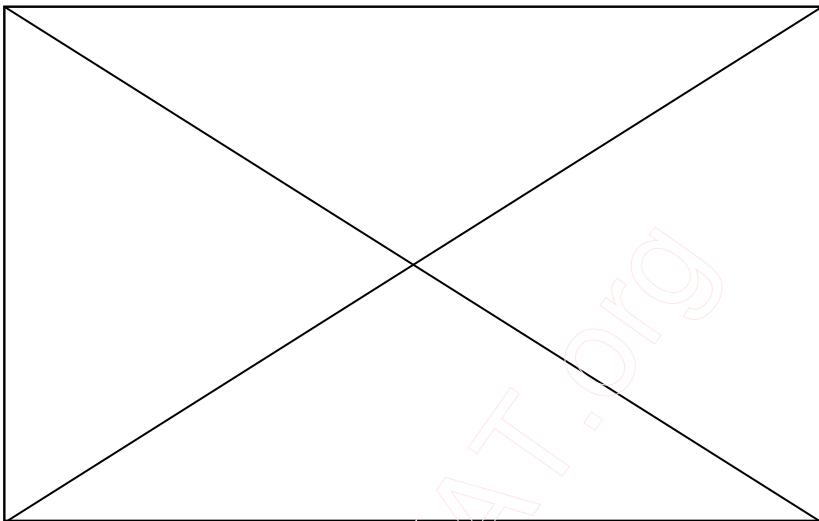
Алесь Смалянчук Гародня: Вы вылучалі этапы развіцця савецкай гісторыяграфіі заходнебеларускай праблематыкі. А як змянялася на гэтых этапах крыніцазнаўчая база?

Іна Соркіна (Гародня): Ці можаце Вы зрабіць кароткую даведку на тэму “Страты і здабыткі савецкай гісторыяграфіі па праблемах вывучэння культуры Заходній Беларусі”?

Адказы Эдуарда Мазько

Адказ Андрэю Кіштымаву: Галоўная прычына таго, што савецкая гісторыяграфія прайвіла цікавасць да беларускага нацыянальнага руху ў Заходній Беларусі, на мой погляд, звязаная з ягонай актыўнасцю, з дзеянісцю беларускіх нацыянальных партый і арганізацый. Потым трэба памятаць, што напачатку 20-х гг. 20 ст. беларускія палітыкі яшчэ мелі пэўныя

⁹⁴ Ладысев В.Ф. В борьбе за демократические права и свободы. С.13.

31 траўня 2004 г. Пад час выступу Захара Шыбекі. Злева ад яго А.Кіштымаў, І.Соркіна, справа – А.Краўцэвіч.

шансы збудаваць сваю дзяржаву або ў саюзе з Літвой, або ў саюзе з Польшчай (згадаем дзейнасць П.Алексюка). Апроч таго “беларуская карта” разыгрывалася таксама дзеля водгуку сярод суседзяў.

Рэпліка Андрэя Кіштымава: Беларуская савецкая гістарыографія развівалася выключна дзеля ўнутранага спажывання. Дык навошта разыгрываць нейкую “беларускую карту”?

Эдуард Мазько: Не магу згадзіцца, што “беларуская карта” была прадметам выключна ўнутранага спажывання. “Гульцы” разлічвалі на замежныя рынак, у т.л. у Заходній Беларусі, у Латвіі, у Чэхаславаччыне, дзе вучылася шмат беларускіх студэнтаў. Спецыфіка гэтага першага этапу вывучэння гісторыі нацыянальнага руху ў Заходній Беларусі ў тым, што дасягненні КПЗБ прапагандаваліся якраз для замежных чытачоў. Апроч таго, у 20-я гг. 20 ст. савецкая ўлада ў заходнебеларускіх арганізаціях бачыла сваіх канкурэнтаў.

Рэпліка Андрэя Кіштымава: Навошта у 30-я гг. было згадваць пра беларускі нацыянальны рух на тэрыторыі Заходній Беларусі, калі на Усходзе, у БССР адбывалася татальнае вынішчэнне ўсяго беларускага?

Эдуард Мазько: А як безгэтага можна было аргументаваць гэзв. “вызваленчы” паход Чырвонай арміі ў верасні 1939 г.? Тэзіс пра “вызваленне” павінен быў трывамца на нейкім падмурку. Напрыклад, савецкая гістарыографія ніколі не акцэнтавала ўвагі на вядучай ролі КПЗБ у стварэнні Беларускай сялянска-рабочніцкай грамады. Яна імкнулася паказаць, што гэта была ініцыятыва самога насельніцтва, самога “пакрыў джанага” беларускага народу.

Зварот пасляваенай савецкай гісторыяграфіі да праблемы руху ў Заходній Беларусі быў абумоўлены таксама актыўным узделам некаторых беларускіх палітыкаў у грамадска-палітычным жыцці ва ўмовах нямецкай акупацыі. Магчыма, гэты зварот таксама быў звязаны з цікавасцю да гэтай праблемы польскіх даследчыкаў. Нагадаю, што аўтарам аднаго з першых даследаванняў была Аляксандра Бергман.

Адказ Леаніду Гарызонту: Палявыя даследы паказалі, што ў свядомасці вясковага насельніцтва няма “змагарнай” рыторыкі. Ёсьць пэўная ідэалізацыя. Гэта час маладосці тыхлюдей. Часта, каб падкрэсліць добры або высокі ўзровень нечага зробленага гавораць “як за польскім часам”. У маіх родных мясцінах на Кобрыншчыне, дзе беларускі рух быў вельмі актыўным, сёння засталіся пару школьніх музеяў, прысвячаных тым падзеям. Людзі, калі і згадваюць беларускіх дзеячоў, не могу расказаць, якую дзеянасць яны вялі.

Адказ Алесю Смаленчуку: У 20-х – першай палове 30-х гг. аснову крываіцца базы складалі справаздачы арганізацый КПЗБ і матэрыялы перыядычнага друку. У 40-е – першай палове 50-х гг. з’явіліся спасылкі на архіў пры Інстытуце гісторыі, але іх не больш дзесятка. Выкарыстоўваліся працы 20-х гг. Пазней пачалі выкарыстоўваць архіўныя матэрыялы польскіх органаў кіравання, успаміны непасрэдных ухдзельнікаў, эпістолярную спадчыну, больш перыядычных выданняў, у т.л. матэрыялы некамуністычнага друку. Характэрная рыса – некрытычнае выкарыстанне дакументаў. У крываіцца базе цалкам адсутнічалі архіўныя матэрыялы, звязаныя з дзеянасцю некамуністычных беларускіх партый. Архіў БХД, напрыклад, быў забраны ў 1947 г. са сховішчаў у Вільні і знік без следу. Нейкія рэшткі можна знайсці ў Цэнтральным архіве-музее літаратуры і мастацтва, у аддзеле рэдкай кнігі і старадрукаў Гарадзенскага абласнога гісторыка-археалагічнага музея.

Адказ Іне Соркінай: Даследаванне культуры Заходній Беларусі, фактычна, не праводзілася. Асобныя моманты гэтай культуры асвятлялі такія даследчыкі як Арсень Ліс і Уладзімір Калеснік. Трэба аддаць ім належнае! Сёння ўжо ёсьць апублікованыя працы як польскіх, так і беларускіх даследчыкаў, але ў цэлым праблема не раскрытая.

Рэштка Андрэя Кіштымава: А што можна казаць пра польскую культуру Заходній Беларусі?

Эдуард Мазько: Культурная сітуацыя Заходній Беларусі была шматскладовая – польская, беларуская, літоўская, жыдоўская і нават украінская. Трэба вывучаць усе гэтыя складовыя, іхузаемаўпльывы і ўзаемасувязі. Гэта дазволіць зусім па-іншаму паглядзець на гісторыю Заходній Беларусі. Пакуль што наш погляд абмежаваны палітычнай гісторыяй.

Дыскусія пасля II паседжання

Ігар Кузняцоў (Менск): З першага верасня ў навучальных установах уводзіцца курс “Вялікая Айчынная вайна савецкага народу”. Падручніка пакуль няма. Як звычайна, мы яго ўбачым, калі з'явіцца ў кнігарнях. Хутчэй за ўсё будзе створаны яшчэ адзін савецкі варыянт трактоўкі падзеяў пярэдадня і пачатку вайны. Чаму я так мяркую? Адам Залескі зусім нядаўна сцвердзіў існаванне двух накірункаў у гісторыяграфіі – “сацыялістычнай арыентацыі” (паводле яго вызначэння), да якой належала усе “прагрэсіўныя гісторыкі”, і “рэакцыйна-нацыяналістычнай”. Да апошняй, я думаю, належала удзельнікі нашай канферэнцыі.

Некалі мы праводзілі канферэнцыю на тэму “Гісторыя, якой няма ў падручніках”. З таго часу шмат што змянілася, і зараз прыйшоў час праводзіць канферэнцыю на тэму “Падручнікі, у якіх няма гісторыі”.

Андрэй Кіштымаў (Менск): Часцей за ўсё, калі мы гаворым пра абшчыну, то размова ідзе пра сярэднявечча. Але вось 19 ст., і асабліва яго другая палова... Існуюць “сельские общества”, як юрыдычна аформленыя і замацаваныя. Яны дзейнічалі да 1917 г. і нават пасля 1917 г. можна даследаваць іх сляды. Часцей гавораць пра зямельныя адносіны і т.п., па-за ўвагай застаецца элемент свайго роду вясковай дэмакратыі.

Валянцін Голубеў (Менск): Не могу пагадзіцца з Андрэем Кіштымавым, які рэгулярна пераносіць расейскія прыклады на нашу глебу. Абшчыну звычайна разглядаюць як ініцыятыву самаарганізацыі сялянства дзеля дасягнення сваіх эканамічных і сацыяльных мэт. “Сельские общества”, пра якія казаў А.Кіштымаў, ствараліся з мэтай больш эфектуўна абіраць сялянства. Яны ствараліся па загаду чыноўнікаў. Калі лічыць гэту форму абшчынай, то ў савецкі час таксама “абшчынай” з'яўляўся калгас разам з сельсаветам. Я згаджаюся, што абшчына існавала таксама пасля далучэння беларускіх земляў да РССР, але гэта быў ініцыятыву дзяржавы, арыентаваны на сапраўдную эксплуатацыю сялянства.

Святлана Марозава (Гародня): Вельмі слушна заўважыла спадарыны Вольга Ямкова, што спадчына беларускай міжваеннай эміграцыі вельмі слаба даследаваная ў беларускай гісторыяграфіі. Але што казаць пра гэта, калі мы нядаўна даведаліся пра тое, што не зацверджана ВАКам абарона доктарскай дысертациі А.Пашкевіча, прысвечанай беларускай пасляваеннай эміграцкай літаратуры.

Як пазітыўны момант трэба адзначыць, што Згуртаванне беларусаў свету “Бацькаўшчына” рыхтуе энцыклапедычны даведнік, прысвечаны трэцій хвале беларускай эміграцыі. Як відаць, справа вывучэння беларус-

кай эміграцыі скранаецца таксама і ў нас. Хоць дзяржаўныя структуры хады гэтаму вывучэнню не даюць.

Што датычыць рэплікі Ігара Кузняцова, то хачу паведаміць, што выкладчык Гарадзенскага ўніверсітэту Іван Басюк, аўтар манаграфіі *Наваградскі кацёл*, падрыхтаваў доктарскую дысертацыю па праблеме пачатковага перыяду савецка-німецкай вайны на тэрыторыі Беларусі. Але ў Інстытуце гісторыі НАН Яму заявілі, што да святкавання 60-годдзя Перамогі, каб ён і не думаў абараняцца, бо паставіць пад удар сам Інстытут.

Адноса М. Доўнар-Запольскага, хачу адзначыць, што існуе версія ягонага ад'езду з Менску ў сувязі з крытыкай рукапісу *Гісторыі Беларусі* партыйнымі цэнзарамі.

Эдуард Мазько (Гародня): Хачу адказаць на заўвагу Васіля Вароніна наконт “сціпласці” заходнебеларускай гістарыяграфіі па праблемах ВКЛ. Гэту ацэнку можна прыняць, але трэба звярнуць увагу на працы ксяндзя Адама Станкевіча. Яны заслугоўваюць згадкі, хоць бы таму, што тут відавочныя пачаткі таго, што можна назваць “нацыянальнымі міфам” ВКЛ. Гэта, у першую чаргу, *Родная мова ў святынях*. Таксама трэба згадаць пра працу Ігната Дварчаніна, прысвечаную Францішку Скарыне.

Згодны, што многія сучасныя падыходы да падзеяў савецка-німецкай вайны моцна нагадваюць падыходы савецкага часу. Аднак я не згаджуся, што савецкая гістарыяграфія жыве і сёння. Хутчэй жывуць некаторыя схемы. Пасля 1991 г. лепш казаць пра постсавецкую гістарыяграфію.

Васіль Варонін (Менск): Што датычыць заходнебеларускай гістарыяграфіі міжваеннага перыяду, то настойваю, што яна была больш сціплай за ўсходнебеларускую. Праца А. Станкевіча больш датычыць мовы, і яе ўпłyў на фарміраванне нацыянальнага міфа ВКЛ невідавочны.

Андрэй Кіштымаў (Менск): Хачу вярнуцца да абшчыны. Мне здаецца, што калі Валянцін Голубеў у сваіх працах пералічваў тыя “нібыта абшчынныя формы” (“сельскія ашчыны”, калгасы, сельсаветы ды інш.), то ён, здаецца, сам здзяўляўся, наколькі яны адпавядаюць абшчыннай сялянскай традыцыі. Проста адбылася пэўная трансфармацыя, і гэтага ніхто не будзе адмаўляць. Але што датычыць “сельских обществоў” і праўленняў, сельскіх судоў ды інш., то трэба канстатаваць, што нашыя навукоўцы-аграпарнікі пакінулі гэта па-за дужкамі, хоць у архівах захаваўся цудоўны матэрыял. Гэта шматгадовыя дакументы валасных праўленняў, якія з'яўляюцца цудоўнай крыніцай па мікрагісторыі. Хачу звярнуцца да Сяргея Токця, які, безумоўна, плядзеў гэтыя матэрыялы: Ці шматтам інфармацыі пра г.зв. “эксплуатацыю царызмам сялянства”, ці там іншыя матэрыялы? На мой погляд, калі кажуць, што “сельские общества” былі інструментам эксплуата-

цы і нашага “няшчаснага” сялянства, то ў гэтай сітуацыі царызм абвіавачаў яць не па адрасу. Гэта была вельмі добрая форма арганізацыі жыцця сялянства.

Валянцін Голубеў (Менск): Мы з А.Кіштымавым гаворым пра цалкам розныя рэчы. Канешне, калгас – гэта таксама пэўная праява калектывізму. У Беларусі наогул слова “абшчына” да далучэння да Расейскай імперыі не існавала. У нас гэтая арганізацыя называлася “грамада”. У гэтай грамадзе здаўна існаваў свой суд – “копны суд”. Гэта выключна сялянская форма самарганізацыі. Сяляне ўсё робяць самі і для сябе. У часы Расейскай імперыі абшчына існавала, але гэта ўжо быў адзіны агульнарасейскі стандарт. Была поўная ўніфікацыя. Падобна на калгасы савецкага часу.

Андрэй Кіштымаў (Менск): Беларускі калгас і прыбалтыйскі былі рознымі з'явамі!

Аляксандар Краўцэвіч (Гародня): Наўолькі я зразумеў дыскусію паміж В.Голубевым і А.Кіштымавым, то гаворка ідзе пра сістэму арганізацыі жыцця сялянства. Паводле В.Голубева, абшчына – гэта, у першую чаргу, элемент самакіравання, а паводле А.Кіштымава, абшчына – гэта форма арганізацыі, навязаная зверху дзяржавай, свайго роду адміністратyальная сістэма.

Не згодны са скепсісам Ігара Кузняцова наконт “пісання тэкстаў у шуфляду”. Я, наадварот, заклікаю калегаў пісаць як мага больш тэкстаў у шуфляду. Мы маем пэўныя шансы апублікаваць гэтыя тэксты. Апроч таго, трэба быць аптымістам. Шуфляда, пра якую я кажу, не такая глыбокая, як было ў савецкія часы.

Алесь Смалянчук (Гародня): У дыскусіі прагучала імя Івана Басюка. Хачу паведаміць, што нядайна ў выдавецтве Гарадзенскага ўніверсітэту выйшла ягоная кніга, прысвечаная пачатковаму перыяду савецка-немецкай вайны на тэрыторыі Беларусі. Гэта абсолютна несавецкая гісторыяграфія. Нельга лічыць, што ўсё, што пішацца па гісторыі апошніх вайны з'яўляецца вяртаннем да савецкай гісторыяграфіі.

Валянцін Голубеў (Менск): Хачу падтрымаць Ігара Кузняцова. Я таксама лічу, што савецкая гісторыяграфія апошніх вайны працягвае жыць. Гэта відаць у новых падручніках, якія сёння афіцыйна распаўсюджваюцца. Там не дапускаецца нічога новага ў паралельні з савецкай гісторыяграфіяй. На жаль, новыя працы не з'яўляюцца падмуркам стварэння новых падручнікаў.

Леанід Гарызонтаў (Масква): Хочу внести “оптимистическую” ноту: поверьте, во всем мире наши коллеги-историки жалуются на тяжелую жизнь. Американцы в последние годы сетуют на то, что условия работы в США стали хуже. В Японии, где я побывал полгода назад, грядет серьезная реформа высшего образования, что создало в профессиональном сообществе обстановку нестабильности. Что уж говорить о России? Российское государство вполне безучастно к судьбе гуманитарной науки, вспоминая о ней лишь тогда, когда чиновникам надо рапортовать об экономии средств. Сегодня труд сотрудников Российской Академии наук оплачивается хуже, чем в академиях Беларуси и Украины.

Ставился вопрос о том, насколько российским историкам интересны работы их белорусских коллег. Надо иметь в виду, что белорусские работы читаются даже не всеми, кто в силу своих профессиональных занятий должен их читать. Существует языковой барьер. В лучшем положении оказались специалисты, которые имеют базовую полонистическую подготовку. Знание польского языка позволяет достаточно свободно читать и по-белорусски, и по-украински. Отчасти благодаря наличию этой предпосылки в Институте славяноведения сформировано единственное в системе Российской Академии наук крупное профильное подразделение, изучающее Беларусь и Украину – Отдел восточного славянства, которым руководила я. Украине, по понятным причинам, уделяется большее внимание. По Белоруссии специалистов мало, и очень трудно в московских условиях их готовить. Я рассматриваю белорусскую проблематику как один из наших приоритетов, вовсе не уступающий по важности украинистике.

Что мы сделали? В 2001–2003 гг. был проведен цикл “круглых столов”, материалы которых в ближайшее время будут изданы отдельной книгой под названием “На путях становления украинской и белорусской наций: факторы, механизмы, соотнесения”. Форма “круглых столов” позволила объединить значительные научные силы. В трех дискуссиях, посвященных огромному периоду от 17 столетия до Второй мировой войны, приняло участие тридцатка российских специалистов. Были представлены разные точки зрения, в том числе по проблемам белорусской истории. Обсуждение темы “Этнокультурное взаимодействие восточных славян в 17–18 веках” было включено в программу последнего международного съезда славистов. Оно состоялось, но официально приглашенный на него белорусский участник в словенскую Любляну в августе 2003 г., к сожалению, не добрался.

Составившейся в сентябре 2003 г. конференцией “Этногеографическая терминология истории восточного славянства” начата работа над долгосрочным проектом, который мы собираемся сделать в 2005 г. междуна-

родным. В названной конференции уже принимал участие представитель белорусской науки.

С прошлого года началось издание большого по объему и достаточно многосторожного ежегодника “Белоруссия и Украина: История и культура”, в котором мы стараемся откликаться и на белорусскую научную продукцию. Пользуясь случаем, хочу передать Белорусскому историческому обществу первый том ежегодника и пригласить белорусских коллег к участию в издании. Также передаю вам новый справочник Института славяноведения РАН, в котором подробно отражена деятельность Отдела восточного славянства, в том числе работа по подготовке индивидуальных монографий. Информацию об отделе можно получить теперь и на его веб-сайте: www.vostslavia.narod.ru

В сентябре этого года отделом проводится крупная международная научная конференция на тему “Государственная самостоятельность Украины и Белоруссии и основные тенденции в освещении прошлого восточного славянства мировой наукой”. В ней обязательно будут участвовать белорусские историки.

Идет также разработка совместного российско-белорусского исследовательского проекта “Белорусистика в российском и белорусском академическом славяноведении конца 19–середины 20 века: традиции и современность”, в рамках которого предполагается на серьезной документальной основе обратиться к истории науки советского периода, чему посвящена и сегодняшняя конференция. Таким образом, точек взаимодействия более чем достаточно. Мы не только открыты для контактов с белорусскими коллегами – мы в таких контактах крайне заинтересованы. Мой приезд в Минск сегодня является лишним тому подтверждением.

Аляксандар Краўцёвіч: На заканчэнне нашай канферэнцыі, хачу сказаць, што, нягледзячы на аптымізм нашага расейскага калегі, усё ж такі мы перажывам даволі цяжкі час. І гэта адбілася на нашай канферэнцыі. У параўнанні з ранейшымі канферэнцыямі Беларускага гістарычнага таварыства сённяшня сабрала меншае кола ўдзельнікаў. Але будзем спадзявацца, што ў наступныя гады сітуацыя зменіцца да лепшага.

Нягледзячы на пэўную камернасць нашай канферэнцыі, сваю задачу (акцэнтация ўвагі на проблеме беларускай савецкай гісторыографіі) яна выканала. Мы будзем імкнунца і надалей штогод праводзіць нашыя канферэнцыі. На жаль, Асацыяцыя беларускіх гісторыкаў, якая налічвае некалькі соцен сяброў, фактычна, не працуе.

Хачу падзякаўаць нашым гасцям і ўдзельнікам канферэнцыі з Украіны, Рәсей і Польшчы. Спадзяюся, што на наступнай канферэнцыі ўдзел замежных калегаў будзе яшчэ больш значным.